

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

**ŽENA, MAJKA, RADNICA:
ZAPOSLENOST ŽENA U SREDIŠNJOJ HRVATSKOJ U
MEĐURATNOM RAZDOBLJU (1918. – 1941.)**

DIPLOMSKI RAD
DODIPLOMSKI STUDIJ POVIJESTI

Mentor:
dr.sc. Ivica Šute

Studentica:
Martina Rudančić

Zagreb, 2017.

SADRŽAJ

1. Uvod.....	2
2. Obrazovne mogućnosti žena.....	9
3. Pravni položaj žena u međuraću.....	23
4. Gospodarske i demografske prilike.....	29
5. Kretanje i struktura zaposlenosti žena.....	37
6. Rad i položaj žena na selu.....	72
7. Profesionalizacija.....	88
8. Zaključak.....	94
9. Bibliografija.....	100

1. UVOD

*Early in the morning she rises
woman's work is never done*

(Tracy Chapman, *Woman's Work*)

Ovaj diplomski rad nastoji dati uvid u ženski rad i zaposlenost kao jedan oblik plaćenog rada koji tako postaje vidljiv. Time i žene postaju vidljive u javnoj sferi. Ženski rad vezan za kućanstvo, odnosno sferu privatnosti, nije imao priznatu vrijednost i kao takav bio je neplaćen. Stoga će prikaz djelatnosti žena na području središnje i sjeverozapadne Hrvatske u razdoblju između dva svjetska rata zapravo biti posveta ženama koje su oduvijek radile. Jer i narodna poslovice kaže: „ženskom poslu nigdje kraja“.

Na području rada i zanimanja, iako kao i muškarci jednako sudjeluju u toj osnovnoj ljudskoj aktivnosti, žene su ostale nezabilježene i tek su odnedavno ušle na tržište rada. Razvoj kapitalizma, procesi industrijalizacije i modernizacije društva u 19. stoljeću uvode žene u plaćene poslove. I prije toga žene su sudjelovale u proizvodnji radeći na seljačkim gospodarstvima kao poljoprivrednice, u trgovini i obrtu uz muževe, u obitelji odgajale djecu i obavljale kućanske poslove. Za taj rad žene nisu primale plaću i zbog te činjenice djelomično je stvorena ideja da žene nisu radile. Obitelj se kao mjesto življenja i proizvodnje mijenja pod utjecajem tržišnog gospodarstva i uvođenjem industrijskog rada. Na taj se način razdvajaju dom i posao, obitelj i tvornica, neproizvodni rad od proizvodnog rada, a građansko društvo stvara podjelu sfera na javnu i privatnu, mušku i žensku (iako te podjele nisu tako rigidne i nisu jednake za sve slojeve društva, kako su pokazala novija istraživanja). Po strani ostaje nezabilježena gospodarska aktivnost žena koja nije samo vezana uz plaćeni rad. Što se pak tiče plaćenih poslova, žene su bile izmještene iz kvalificiranih zanimanja i pridružene određenim zanimanjima iz kojih su bili isključeni muškarci. Tada se ukorjenjuju stereotipi koji se tiču radnih sposobnosti žena, poput strpljivosti, poslušnosti, spretnosti, i muškaraca, poput fizičke snage, odlučnosti, inventivnosti. Kada žene između dva svjetska rata ulaze u sve brojnija zanimanja, odvija se proces profesionalizacije do tada tradicionalno ženskih djelatnosti (briga za djecu i bolesne). Međutim, sve do Drugog svjetskog rata žene nemaju jednaka prava ulaska u sva zanimanja kao i muškarci. Žene su ulazile u sva radna mjesta koja su im bila odobrena i borile se za ulazak u nova, no bolje plaćena su im bila nedostupna jer su rezervirana za muškarce. Osim toga, tu je i pitanje statističke evidencije ženskog rada koja je

isključivala žene po raznim kriterijima iz čega se može razabrati politika odnosa vlasti prema ženama i muškarcima. Primjerice, supruge nisu bile bilježene kao radno aktivne ako bi radile uz supruga, a za seljačka su domaćinstva kao aktivni popisivani samo glave domaćina, a to su muškarci. Naime, razlog takvom popisivanju radne aktivnosti žena je u osnovi poimanje prema kojem je žena ovisni član društva i čija je uloga vezana za majčinstvo. Pitanje ženskog rada, evidencije zaposlenosti i ulaska u zanimanja neodvojivo je od reprezentacije žena u određenom povijesnom i društvenom kontekstu, a time se na nov način bavi rodna i ženska povijest s početka 21. stoljeća u zapadnoj historiografiji. Problem u vezi ženskog rada nastaje zbog ulaska u zanimanja koja izazivaju društvene preobrazbe (otud tumačenja o rivalitetu s muškarcima) i straha od emancipatorskog učinka širenja plaćenog rada izvan obitelji. Žene ostaju na niže kvalificiranim pozicijama jer nisu (dovoljno) obrazovne, a da bi ostvarile ulazak u raznolika zanimanja i jednako pravo na rad, potreban je dug proces ostvarivanja jednakog pristupa obrazovanju. No, čak i kad imaju obrazovne kvalifikacije (stručne, intelektualne) ne jamči im se ulazak u profesije, primjerice u međuraću raste broj studentica, ali je manje diplomiranih, a isto tako mnoge ne rade u profesiji koja odgovara njihovom obrazovanju, naročito ako se radi o intelektualnim zanimanjima ili onima na pozicijama moći. Ono što se osobito pokazalo i nakon tog razdoblja jest da je ulazak žena u profesije koje su bile rezervirane za muškarce (liječnice, profesorice u gimnaziji ili na fakultetu, pravnice) doveo do obezvređivanja profesije ili statusa muškaraca koji su u njima.¹ Povijest ženskog rada i zaposlenosti u zadnjih dvjestotinjak godina daje uvid u procese u zapadnoeuropskim zemljama koji korespondiraju onima u međuratnoj Hrvatskoj i Jugoslaviji, no ne u jednakoj mjeri zbog nerazvijenog kapitalizma i industrijalizacije. Ovo područje pokazalo se kao plodno polje istraživanja za rodnu i žensku povijest i urodilo je brojnim studijama koje osvjetljavaju položaj žena i odnose moći u društvu. Stoga će ukratko biti riječi o tim povijesnim granama.

Ženska povijest, koja se i akademski razvija s drugim feminističkim valom krajem 1960-ih i 1970-ih godina prema američkoj povjesničarki Gerdi Lerner prolazi tri faze razvoja: u prvoj, kompenzacijskoj, istraživanja trebaju pokazati da su žene subjekt i da djeluju u prošlosti, pa se pišu biografije istaknutih žena; u drugoj, kontribucijskoj fazi pokušava se dati odgovor na koji su način žene u prošlosti doprinijele razvoju društvenih pokreta, pojava i ideologija, ispitati ženske aktivnosti kroz institucije, udruženja, političko djelovanje, postoje

¹ Voldman, D., Sylvie SCHWEITZER, *Les femmes ont toujours travaillé. Une histoire du travail des femmes aux XIXe et XXe siècles*, Odile Jacob, Paris, 2002. Clio. Histoire, femmes et sociétés, 21 (2005.), <http://clio.revues.org/1496>

mnogostrukosti ženskih iskustava; u trećoj, totalnoj fazi ili holističkoj povijesti kao kulturnoj povijesti treba nanovo pisati i propitati povijest uporabom analitičke kategorije roda uzevši u obzir ne samo inkorporiranu žensku perspektivu, nego i sve različitosti i specifičnosti iskustva i aktivnosti žena i muškaraca u prošlosti.² Za takva je istraživanja bitan interdisciplinarni pristup, reinterpetacija postojećih povijesnih izvora i pronalaženje novih, bilo da se radi o ženskoj povijesti koja se bavi ženskom perspektivom, kulturom, iskustvom i položajem žena u prošlosti, bilo da se radi o rodnoj povijesti koja se bavi odnosima muškaraca i žena kao jednakim društvenim akterima u prošlosti. Ženska se povijest oslanjala na socijalnu i ekonomsku povijest služeći se metodama kvantifikacije, usmene povijesti, istraživanjem obitelji i svakodnevice. Rod pak postaje kategorija povijesne analize i pitanje metode tako što se uspoređuju situacije žena s onima muškaraca preko prava, propisa, simbola i ikonografije, institucija i politike. Povijest se bavi društvenom organizacijom, a kako je rod društvena organizacija koja se temelji na razlici među spolovima koja je kulturno i povijesno varijabilna, te ne odražava čvrsto određene prirodne razlike između žena i muškaraca, tako je postalo važno izmijeniti metodologiju povijesnog istraživanja, pri čemu bi povjesničari uporabom kategorije roda trebali razbiti trajnost tih opozicija i ideju o nepromjenjivosti odnosa moći. Rod govori da su odnosi između spolova prvi aspekt društvene organizacije, da su izrazi muškog i ženskog identiteta kulturno određeni i da razlike između spolova uspostavljaju hijerarhijska društvena ustrojstva.³ Prema definiciji Joan Wallach Scott „rod je tvorbeni element društvenih odnosa koji se temelje na uočenim razlikama između spolova; i rod je primarni način označavanja moći“.⁴ Društveni odnos spolova mijenja se s promjenama oblika moći, čime je rod povezan s politikom. Rodna povijest zato treba dekonstruirati odnose moći u kojima su žene i muškarci različito pozicionirani. Mnoge su autorice tako pokazale da vlast ima obilježja muškosti kad država u totalitarnim sustavima nadzire žene ili im propisuje zaštitno radno zakonodavstvo, dok obilježja ženskosti nose domaće ognjište ili nacija.

Ovim se radom zaposlenost i rad žena u međuraću želi iščitati kroz postojeću literaturu i prikazati u svjetlu ženske i rodne povijesti. Povijest rada, popularna u socijalnoj i ekonomskoj povijesti 1960-ih i 1970-ih, revitalizirana je rodnom povijesti na prijelazu u 21. stoljeće. Tamo gdje je stalo proučavanje radničke klase i organiziranja kao društvene realnosti, nastavljeno je u kulturnoj i ženskoj povijesti kao proučavanje identiteta klase, te u

² Feldman, A., *Posljednjih tisuću godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest*, Otium 7-8, 1999.-2000., Zagreb, str. 30-37.

³ Scott, J. W., *Rod i politika povijesti*, Ženska infoteka, Zagreb, 2003., str. 42-45.

⁴ Isto, str. 64.

fokus dolazi pojam građanstva. Upravo s kraja 1970-ih i u 1980-ima zapadna historiografija obiluje brojnim studijama o ženskom radu u okviru ženske povijesti. Početkom novog milenija prelazi se s područja ženskog rada u područje roda i rada. Zadatak je ženske povijesti rada bio da stavi žene u središte povijesti proizvodnje i uoči razlike spram muškog iskustva, kojem je to proleterizacija u procesu industrijalizacije. Povijest ženskog rada se pak temelji na analizi spolne podjele rada i razdvajanja doma od posla što je formativno za ženski rad, ali nevažno za muški. Spolna podjela rada pokazala se ovisnom o regiji, industrijskim granama i tehnologiji rada, tako je neka isključivo ženska djelatnost u jednom kraju mogla biti isključivo muška u drugom. Rodna povijest rada pokušava povezati materijalističko i simboličko, na novi način tumačiti značenje rada, klase, a time i države, socijalne politike, građanstva, javne sfere itd. Primjerice, kako je ženski rad gledan kroz prizmu mogućnosti udaje i majčinstva, on je bio podložniji zaštitnom zakonodavstvu, pa se tako područje istraživanja za rodnu povijest rada proširilo na polje socijalne države i reforme, higijene i medicine (javno zdravstvo), sindikate i udruženja građanskog feminizma. Spolna podjela rada, kao i feminizacija pojedinih struka i industrijskih grana, te nejednake zarade, u Zapadnoj je Europi utjecala na društvene identitete muškog i ženskog građanstva. Stvaranje svijesti radničke klase prije Prvog svjetskog rata utjecalo je na identitet građanstva u smislu da su nakon rata žene tražile jednaka građanska i politička prava glasa i zastupanja u sindikatima, kao što je to bilo u Njemačkoj i Velikoj Britaniji.⁵ Ovakav pristup razmatranja radničke klase kroz prizmu građanstva svakako bi bio poticajan u hrvatskoj historiografiji te bi mogao dati neka tumačenja zašto unatoč razvijenom građanskom feminizmu, a u ekonomiji sa skromnom industrijom žene u međuratnoj Hrvatskoj i Jugoslaviji nisu ostvarile svoja politička prava. Također, nedostaju istraživanja radničkih obitelji, njihovih unutarnjih odnosa, dvostrukog radnog tereta žena na relaciji obitelj-posao, te potrošnji ženske mjesečne zarade, ali i načinu potrošnje žena iz građanskih slojeva. Metodom usmene povijesti taj se dio istraživanja bavio seljačkom obitelji, kao i uključivanjem seljaštva u moderno građansko društvo. Osim toga, nema istraživanih odnosa slugu i gospodara u imućnim građanskim obiteljima gdje je bila izuzetno brojna mlada ženska radna snaga sa sela. Zasiurno, tu je i nedostatak izvora i djela za međuratno razdoblje i u ekonomskoj povijesti. U hrvatskoj historiografiji postoje radovi raznih tematika iz rodne i ženske povijesti, no za ovo je interdisciplinarno područje ženskog rada i zaposlenosti ženska povijest insuficijentna radovima. Stoga ako nema interesa za ta

⁵ Canning, K., *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class and Citizenship*, Cornell University Press, New York, 2006., str. 123-138.

pitanja, nema ni razvijene metodologije, pa ni shvaćanja uloge ženskog rada u prošlosti. Tražeći radove na ovu temu trebalo je skrenuti na margine velikih područja i skupljati razasute informacije na sve strane, poput krhotina povijesti za koje se činilo da ih je teško sastaviti u koherentnu cjelinu. Je li ženski rad doista tako marginalan da ga ni feministička literatura dosad nije obradila u Hrvatskoj? Bilo je to premetanje goleme količine raznorodnih tekstova da bi se našla igla u plastu stijena. I opet insuficijentnost. Ženskog rada ili radova o ženskom radu i ženskoj pre-/pod-/ne-/zaposlenosti? Je li to pitanje besmislenosti ženskog rada? Pa i ovog mog diplomskog. To mi se često nametalo, no, nisam odustala. Nudim ono što imam. Možda se čini da to nije dovoljno, da nije dovoljno dobro, ali negdje treba početi, staviti markaciju jer žena je uvijek obilježena čak i kad je nevidljiva.

Za ovaj je diplomski rad, naročito središnji dio koji prikazuje zaposlenost žena sjeverozapadne i središnje Hrvatske u međuratnom razdoblju, od ključne važnosti bio zapravo jedini takav rad, a to je neobjavljena disertacija Mire Kolar-Dimitrijević, *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, obranjena 1978. godine. Te iste godine izlazi opsežna studija Jovanke Kecman *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918.-1941.* Obje su plod marksističke socijalne povijesti koja tada ide k zalazu, pa primat preuzima ženska i kulturna povijest. Prva se bavi radničkom klasom koja uključuje žene i one tu nisu zasebna tematika, ali je vrijedan i jedini izvor informacija o zaposlenosti žena u međuraću kojem su statistički podatci glavni analitički alat. J. Kecman bavi se upravo ženama i njihovim organizacijama, ali disproporcionalno veći značaj pridaje radničkim i komunističkim, nego građanskima koje su pak brojnije i značajnije u Jugoslaviji u istom razdoblju. Naime, te 1978. kad nastaju ova dva do danas značajna djela jednog historiografskog pravca na zalazu, raspravlja se prvi put o feminizmu i socijalističkom ženskom pitanju na međunarodnoj konferenciji *Drug-ca žena: žensko pitanje – novi pristup* u Beogradu, a u Hrvatskoj neofeministice osnivaju sekciju Žena i društvo. Iz tog vala proizlaze prve domaće autorice ženske povijesti, a baš te 1978. godine J. W. Scott i L. Tilly objavljuju *Women, Work and Family*, djelo u kojem se u okviru tog povijesnog pravca raspravlja o prijelazu iz kuće u tvornicu, te se postavlja uvjet da je za analizu ženskog rada potrebno uključiti organizaciju rada u obitelji. Ta godina čini se razdjelnicom između dva povijesna pravca u našoj sredini, a zahtjevi za pisanjem ženske i rodne povijesti u Hrvatskoj od tada su urodili skromnim plodovima jer moderne veće analize ženskog rada za razdoblje prije Drugog svjetskog rata nisam našla. Sljedeće krucijalno djelo za ovaj rad, nastalo u okviru povijesti obitelji i seljaštva i temeljeno na metodi usmene povijesti, velika je studija Suzane Leček,

Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941. s kraja 1990-ih. Autorica se, između ostalog, u većem dijelu bavila organizacijom rada u obitelji gdje jednaku pažnju posvećuje muškom i ženskom iskustvu i aktivnostima. Poseban položaj seljačkih žena te regije izdvojila je u sklopu prvih predavanja Sekcije za povijest žena 2000. godine, sekcije koja je kao i Udruga za istraživanje povijesti žena Klio osnovana povodom I. kongresa hrvatskih povjesničara (1999.). Ova dva djela M. Kolar-Dimitrijević i S. Leček čine okosnicu mog rada koji tematizira ženski rad i zaposlenost na tržištu rada i između tržišta radne snage i obitelji, te unutar seljačkog gospodarstva, dakle organizaciju rada u obitelji i rad na relaciji obitelj-posao (zarada), tj. kako naslov sugerira vezu između žene, majke i radnice. Na taj se način može dobiti uvid u plaćeni i neplaćeni ženski rad kao dio gospodarske i društvene strukture središnje i sjeverozapadne Hrvatske, u kojoj je kao i u ostatku Jugoslavije u međuratnom razdoblju osnova kapitalistička ekonomija bazirana na poljoprivredi i seljaštvu kao glavnoj radnoj snazi i društvenom sloju.

Za pregled i analizu ženske djelatnosti odabran je specifični prostorno-vremenski okvir, međuratne središnje Hrvatske unutar kojeg se odvijaju gospodarsko-socijalna kretanja na relaciji selo-grad. Upravo je taj okvir podesan iz više razloga, ali dobrim dijelom zbog dostupne literature. Administrativna podjela Kraljevine SHS / Jugoslavije (isprva na 33 oblasti, potom 9 banovina, pa Banovinu Hrvatsku) koja je temelj centralizma, teritorijalnom rascjepkanošću onemogućuje strukturirano praćenje zaposlenosti po kulturno-povijesnim regijama. Međutim, u razmatranom prostoru od Žumberka i Pokuplja preko Gornje Posavine do Međimurja i Hrvatskog zagorja sa Zagrebom kao regionalnim središtem, odvijaju se ključni društveni i gospodarski procesi. Supostoje dvije krajnosti: agrarna prenapučenost, najveća u Hrvatskom zagorju i intenzivna urbanizacija i industrijalizacija Zagreba, do 1931. financijskog i gospodarskog središta države, koji doživljava demografsku bujicu i u koji ulazi osiromašeno seljaštvo iz te regije u potrazi za zaradom, ali se ne proletarizira. Ti procesi otkrivaju prirodu ekonomskog sustava države i učinke kapitalizma, a iz njih se razabire obilježje i struktura ženskog rada i zaposlenosti. Industrijalizacija je postavila pitanje ženskog rada i za nju se pokazalo bitnim da se specifične industrijske grane nalaze u specifičnim regijama. U ovoj regiji na području u 120 kilometra od Karlovca, preko Zagreba, Varaždina do Čakovca smjestila se najjača tekstilna industrija cijele države koja kao grana zapošljava najveći broj žena. K tome, upravo u međuratnom razdoblju žene sve više ulaze u raznolika plaćena zanimanja iako je izrazita spolna segregacija poslova. Uzevši sve u obzir, ova regija u ovom periodu sa svojim specifičnostima služi kao cjelovit model za prikaz raspona ženskog

rada i zaposlenosti. Da bi se u tome uspjelo s jedne strane tu je metoda kvantifikacije, a s druge kvalitativna metoda usmene povijesti, potpora literature iz ekonomske i socijalne povijesti, te povijesti obitelji i seljaštva. M. Kolar-Dimitrijević prva je obradila regionalne razlike za radništvo, pa je sjeverozapadna Hrvatska kod nje uključila Hrvatsko zagorje, Međimurje i varaždinski kraj, koprivničko-križevačko i zagrebačko područje, te gornju Posavinu, a kod S. Leček ona obuhvaća Prigorje i Hrvatsko zagorje. Stoga sam za ovaj prostor (uz Pokuplje) koristila pojam središnje i sjeverozapadne Hrvatske jer čini geografsku i kulturnu cjelinu sa Zagrebom kao svojim najvećim gravitacijskim centrom.

Zaposlenost i BDP najvažniji su makroekonomski pokazatelji stanja gospodarstva. Zaposlenost obuhvaća onaj dio radne snage koja svojom aktivnošću ostvaruje zaradu i statistički je evidentirana (a tu su uključeni i nezaposleni). U slučaju ženske radne snage, zaposlenost žena je tako evidentirani, javni i plaćeni oblik rada, a samim time i društveno vrednovan. Aktivno stanovništvo je ono koje ostvaruje dohodak po bilo kojoj osnovi, neovisno o tome da li ih statistika obuhvaća ili ne. Radno sposobno stanovništvo obuhvaća sve one u dobi od 15 do 65 godina (ranije do 59, a u međuraću ovisno o državi) koji su fizički i mentalno sposobni za rad. Statistike, naročito radne i industrijske smatraju se objektivnima i bespolnima, no kriteriji po kojima se određuju kategorije koje se mjere često zapravo pokazuju politiku vlasti. One tako nisu vođene na jednak način ni za dva popisa stanovništva, niti su na vrijeme objavljivane, a struktura zaposlenih po djelatnostima i granama vodi se tek u 1930-im godinama s vremenom velike gospodarske krize, pa bilježi promjene na tržištu radne snage i zaposlenosti žena. Ipak, uopće ne evidentiraju kućanice, poljoprivredne radnice, a mnoge nisu niti socijalno osigurane, tako da ne pružaju cjelovitu sliku nego daju samo aproksimaciju. Žene koje su bile radno aktivne u tom periodu pripadaju generacijama rođenima početkom 20. stoljeća do otprilike 1920. godine, te ih zahvaća obrazovni sustav naslijeđen iz Austro-Ugarske. Budući da se kroz cijelu prvu polovicu 20. stoljeća smatralo da je obrazovanje uvjet prava na rad, ali i izbor zanimanja, pa samim time i ravnopravan položaj žena, prikazala sam njihovo obrazovanje i pravni položaj. Intencija ovog rada je s jedne strane, iz perspektive ženske povijesti sagledati udio žena u radnoj snazi, vrstu radnih mjesta, dob, bračno stanje i visine novčane naknade, rad u seljačkoj obitelji, a s druge iz perspektive rodne povijesti propitati dominantne obrasce, tj. obilježje velike svjetske krize za žene i njihovo zapošljavanje. To se može shvatiti sagledavanjem položaja žena u obitelji i društvu, obrazovnih mogućnosti, stručnog usavršavanja i profesionalizacije u društveno-gospodarskom okviru međuratne Hrvatske, pa su to i glavne tematske cjeline ovog diplomskog rada.

2. OBRAZOVNE MOGUĆNOSTI ŽENA

Jedno od ključnih pitanja za položaj žena, a kojim su se početkom 20. stoljeća bavile prve profesionalne ženske organizacije (*Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja*, 1900. i *Udruga učiteljica Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, 1904., proizašla iz *Kluba učiteljica*, 1900.) mogućnost je uključivanja žena u obrazovni proces kao preduvjet zaposlenja, stjecanje stručnih kvalifikacija i profesionalizacije žena. Samim time omogućuje se i stvaranje prostora za ostvarivanje političkih prava.

Promjene u području obrazovanja žena događaju se gotovo istodobno u cijeloj Europi: u osnovnom obrazovanju 1880-ih, u srednjem 1890-ih i na prijelazu u 20. stoljeće, a u sveučilišnom između dva svjetska rata dok u velikom broju tamo ulaze od 1950-ih. Bit će vidljivo da isti smjer prati razvoj obrazovanja žena u Hrvatskoj, te da je obrazovanje rodno obilježeno.

Pobornici obrazovnog idealizma iz 19. stoljeća smatrali su da se primarna društvena jednakost očituje kroz mogućnosti obrazovanja. No, ulazak žena u više školovanje nije prolazio bez žučnih javnih rasprava. Upravo je učiteljica i intelektualka Marija Jambrišak govorila o važnosti reforme odgoja i naobrazbe žena za razvoj hrvatske nacije, te promišljala o njihovom položaju u društvu općenito. Tako je ona prva žena u Hrvatskoj koja je zatražila jednake plaće i uvjete rada još 1871. godine na Prvoj općoj hrvatskoj učiteljskoj skupštini: „*Učiteljicam neka se držeći se izreke: jednaki posao, jednaka plaća: jednako pravo za sve određuje isto toliko plaće i doplate kao i učiteljem!*“⁶ Tada također predlaže osnivanje državnih ženskih preparandija, pa njome ostaje oduševljen ravnatelj visokoškolske ustanove Pädagogium u Beču, Friedrich Dittes koji ju poziva da tamo polazi trogodišnji tečaj kao prva žena u Austro-Ugarskoj.⁷ Ipak, njezino shvaćanje ženske emancipacije nije bilo tako široko, te je smatrala da bi proširenje naobrazbe bilo potrebno samo neudanim ženama i udovicama bez sredstava jer bi time imale veće šanse da nađu posao i da se uzdržavaju.⁸ Marija Jambrišak promišljala je žensko obrazovanje u okvirima u kojima je položaj žena uklopljen u vrijednosni sustav građanskog društva druge polovice 19. stoljeća, a prema kojemu se ženski identitet izvodi iz muškog. Građanska žena određena je obiteljskim životom i ekonomski je ovisna o suprugu kao hranitelju obitelji. Ona ima glavnu tradicionalnu ulogu majke i čuvarice ognjišta

⁶ Blasin, B., Marković, I., *Ženski vodič kroz Zagreb*, Meandarmedia, Zagreb, 2006., str. 77.

⁷ Hays, M., „*Valjane majke*“ i „*blage kéeri*“. *Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Otium 4/1-2, Zagreb, 1996., str. 88-89.

⁸ Gross, M., „*Nevidljive*“ žene, Erasmus: časopis za kulturu demokracije, god I, br. 3, Zagreb, 1993., str. 63.

koja odgaja pomladak, što je naročito vidljivo u prvom ženskom listu, listu hrvatskih učiteljica *Domaće ognjište*⁹ (1900.) čija je prva urednica bila M. Jambrišak.¹⁰ Naobrazba žena nije trebala biti istovrijedna muškoj jer je to u skladu s tadašnjim poimanjem uloge žene u građanskoj obitelji. Iako je zagovarala obrazovanje žena i emancipaciju za žene koje su bile prisiljene same se uzdržavati i stvoriti karijeru, naročito usidjelice koje udajom nisu „riješile svoj status“, Marija Jambrišak nije promicala potpunu ravnopravnost spolova.¹¹ Zanimanje učiteljice u drugoj je polovici 19. i početkom 20. stoljeća jedno od rijetkih, ali iznimno bitnih zanimanja kojim su se obrazovane žene mogle baviti. Upravo one kao pokretačice, urednice i suradnice lista *Domaće ognjište*, M. Jambrišak i Jagoda Truhelka, potom Milka Pogačić, utiru put mijenjanju društvene uloge žena. U listu se do Prvog svjetskog rata bave svrhom obrazovanja djevojaka, što bi trebala biti priprema za praktičnu stranu života unutar tradicionalnih podjela muških i ženskih uloga u društvu; vode raspravu o celibatu ženskih učiteljica tražeći pravo ostanka u službi nakon udaje što je bilo dopušteno u većini austrougarskih pokrajina; traže jednakost plaća s učiteljima; zalažu se za ženino pravo na izbor karijere i traže vrednovanje kućanskog rada; zauzimaju se za dostojanstvo usidjelica, te propituju pravni položaj žene u braku. Međutim, nisu se bavile zahtjevom za politička prava žena, poput prava glasa, već samo podizanjem razine odnosa društva prema ženama.¹²

Otvaranjem djevojačkih viših pučkih škola u 70-im godinama 19. stoljeća počelo je ozbiljnije bavljenje školskih vlasti i hrvatske javnosti pitanjem obrazovanja žena. Prva državna škola te vrste, Viša djevojačka škola otvorena je u Zagrebu 1868., pa u Karlovcu 1873., u Varaždinu 1874., a do 1884. u Sisku, Požegi i Osijeku.¹³ Iako je 1875. u Banskoj Hrvatskoj bilo 9 gimnazija, te 8 velikih i malih realki, one su bile za mušku omladinu,¹⁴ a budući da djevojke u 19. st. nisu mogle pohađati gimnazije, one su nakon više djevojačke škole mogle nastaviti svoje obrazovanje samo na učiteljskim školama u Zagrebu i Đakovu (do 1875.). U Zagrebu je 1875. osnovana Zemaljska ženska preparandija, odnosno državna učiteljska škola za žene kao konkurent do tada jedinoj ženskoj preparandiji u samostanu Sestara milosrdnica koja je to i ostala nakon 1884. kada je ukinuta navedena državna ženska

⁹ Prvotnog naziva *Na domaćem ognjištu* (1900. – 1901.) izlazi do 1914. godine.

¹⁰ Šilović-Karić, D., *Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004., str. 181-183.

¹¹ Iveljić, I., *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007., str. 280.

¹² Šilović-Karić, D., nav. dj., str. 183-188.

¹³ Župan, D., „Uzor djevojke“: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st., Časopis za suvremenu hrvatsku povijest, god. 33, br. 2, Zagreb, 2001., str. 440.

¹⁴ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Franković, D. (ur.), PKZ, Zagreb, 1958., str. 185.

učiteljska škola.¹⁵ Na području stručnog obrazovanja djevojaka, velikim zalaganjem bana Ivana Mažuranića 1876. godine donosi se zakon o osnivanju Primaljskog učilišta u Zagrebu koje već od iduće godine ima 15 učenica, te je škola za primalje naše najstarije zdravstveno učilište. Naglašenijim zapošljavanjem žena i potrebama pružanja osnovnih znanja i vještina ženama nižih i nižih srednjih slojeva u Zagrebu je također osnovana 1879. Ženska šivaća i risarska škola¹⁶ ili pod nazivom Ženska obrtna (industrijska) škola od 1885., a od 1892. Zemaljska ženska stručna škola s odjelima za umjetnost i obrt, kućanstvo, trgovinu i knjigovodstvo, a opći pripravnici tečaj imao je osnovu više djevojačke škole od 1900. godine.¹⁷ U svim većim mjestima u Hrvatskoj 1902./03. postoje 22 ženske stručne škole s 1503 učenice.¹⁸ Ovime se daje prilika privrednoj afirmaciji žena koje se mogu zapošljivati kao obrtnice, trgovkinje, knjigovotkinje, blagajnice i sitne činovnice. Školske vlasti provest će temeljitu reformu ženskog srednjoškolskog obrazovanja 1892. godine kada je ukinuta Viša djevojačka škola, a osnovane navedena Zemaljska ženska stručna škola i Privremeni ženski licej u Zagrebu.¹⁹ Time je djevojkama omogućeno ne samo pohađanje škole s gimnazijskom osnovom u tri smjera (pedagoški, opći i klasični), nego i daljnje školovanje na sveučilištu, što je ostvareno 1901. godine.

Ovdje je vidljiv pomak u razvoju ženskog obrazovanja u samo dvadesetak godina, počevši s reformom školstva bana Ivana Mažuranića i prvim školskim zakonom iz 1874. godine kada je uvedeno obavezno osnovno pučko školstvo jednako za dječake i djevojčice, što je iznimno bitno za seosku djecu i smanjenje nepismenosti, pa sve do dostupnog javnog srednjoškolskog i visokoškolskog obrazovanja za žene 90-ih godina 19. stoljeća. Tako se na prijelazu s 19. na 20. stoljeće pojavljuju žene s visokom naobrazbom u čemu Banska Hrvatska i Zagreb, kao prvi grad u Austro-Ugarskoj s državnom gimnazijom za žene, ne zaostaje za zemljama srednje Europe.

Generacije žena zaposlenih u međuraću uglavnom su rođene i obrazovane prije tog razdoblja, naročito u periodu od 90-ih godina 19. stoljeća, prijelomnom za mogućnosti ženskog školovanja, do kraja Prvog svjetskog rata. Stoga će u daljnjem tekstu biti prikazan

¹⁵ Župan, D., nav. dj., str. 441.

¹⁶ Pod upravom Više djevojačke škole, no 1888. postaje samostalni institut, a nakon državne jurisdikcije 1892. skraćenog naziva Ženska stručna škola.

¹⁷ Ograjšek Gorenjak, I., „*On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje*“. *Pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004., str. 164 i 172; *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 193-194.

¹⁸ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 194.

¹⁹ Ograjšek Gorenjak, I., nav. dj., str. 166.

razvoj školstva od početka 20. st. prvo do Velikog rata, a potom u međuraću, s polazišnim točkama u drugom školskom zakonu iz 1888. i reformama 90-ih godina 19. st. na području srednjoškolskog i ženskog obrazovanja. Naime, za cijelo to razdoblje formalno ustrojstvo školskog sustava, uspostavljeno u drugoj polovici 19. st., napose drugim školskim zakonom, zadržalo se do sredine 20. stoljeća bez obzira na učestale promjene koje su bile posljedica društveno-političkih prilika.

U doba banovanja K. Héderváryja donesen je drugi školski zakon 1888. godine, koji je za razmatrano područje središnje i sjeverozapadne Hrvatske ostao na snazi sve do Zakona o narodnim školama u Kraljevini Jugoslaviji iz 1929., a u stvarnosti se školski sustav nije bitno mijenjao do reformi iz 50-ih godina 20. st. Tako je obavezno osnovno (pučko) obrazovanje trajalo četiri godine, što će se naročito odraziti na razinu pismenosti s obzirom na demografska i ekonomska kretanja. Pučke škole dijele se na niže i više, samo terminološki drukčije u odnosu na prvi školski zakon, no i dalje se koristi pojam opće pučke škole. Opetovnice, u koje je dijete moralo ići dva puta tjedno ako nije nastavljalo školovanje, spojene su s nižim školama koje traju četiri godine, a više traju do četiri godine, obično su to građanske škole koje imaju praktično usmjerenje na obrt, trgovinu ili gospodarstvo, tako da su 1894. dobile program nižih realnih gimnazija.²⁰ Te godine reformirane su velike realke (sedam razreda) i pretvorene u realne gimnazije (osam razreda s mogućnosti upisa na sveučilište). Isti sustav ostaje potvrđen 1929. kada su gimnazija, realna gimnazija i realka kao tipovi srednjih škola zadržale svoj status. Više pučke škole nisu bile obavezne, upisivale su se nakon četiri razreda niže i postojale su u gradovima i većim mjestima, no bile su važne za djevojčice jer je broj učenica u njima bio dvostruko veći od učenika (1910./11. od 4200 učenika, 3099 je djevojčica, a 1101 dječaka). Natpolovičan broj tih škola od njih 30-ak do 1911. bile su mješovite, a preostale djevojačke.²¹ Više djevojačke škole bile su namijenjene kćerima činovnika i građana. Djevojke su učile voditi kućanstvo, ženski ručni rad, crtanje prema programu nižih realki kako bi mogle ići dalje u srednje stručne škole. S obzirom na to da je većini djece gimnazija bila nedostupna, pred Prvi svjetski rat raste broj učenika i učenica u višim pučkim školama nakon kojih se mogu steći razna stručna zvanja iako je broj tih škola nedovoljan.²² Srednjoškolski sustav ustrojen s kraja 19. st. postojao je uz neke izmjene do sredine 20. st. Ima raznolike tipove i vrste škola: niže i srednje stručne škole, učiteljske škole,

²⁰ Batinić, Š., *Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću*, Anali za povijest odgoja, vol. 2, Zagreb, 2003., str. 58.

²¹ Gaćina Škalamera, S., *Dinamika razvoja osnovnih i srednjih škola u Hrvatskoj od 1900. do 1940.*, Anali za povijest odgoja, vol. 3, Zagreb, 2004., str. 87.

²² *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 251.

te općeobrazovne srednje škole – gimnazije. Najbrojnije niže srednje škole su šegrtske koje su osposobljavale djecu za obrt i trgovinu. Bilo ih je 46 sa 7490 učenika 1910./11.²³ U agrarnoj Hrvatskoj i Slavoniji gospodarskih škola bilo je malo, no s druge strane ženske stručne škole vrlo su brojne, njih 25 (1905./06. – 1910./11.) s 1555 učenica, a podosta je i glazbenih škola koje djevojčice također pohađaju u znatnom broju.²⁴ Ženske stručne škole bile su ključne za praktičan život i stručno osposobljavanje djevojaka. Bile su spojene s pučkim školama, kao i šegrtske, a djevojčice su ih upisivale s 12 godina, te su mogle odabrati jedan ili više tečajeva. Kao samostalni zavodi bile su već spomenuta Ženska stručna škola u Zagrebu, osnovana 1892., te škola u Sisku. U Zagrebu je 1909. otvorena Viša djevojačka škola s dva smjera, kućanskim i trgovačko-industrijskim, kako bi se djevojke spremile za dobre domaćice prema najnovijim pedagoškim principima, a u tu je svrhu izgrađena zgrada u Draškovićevoj ulici gdje je danas Traumatološka bolnica.²⁵ Djevojke su također polazile školu za primalje (26 učenica 1910./11.)²⁶ i ženske učiteljske škole u Zagrebu i Karlovcu. U Zagrebu je djelovala rimokatolička ženska učiteljska škola Sestara milosrdnica gdje je uz to postojao i tečaj za obrazovanje učiteljica za zabavišta, a druga je mogućnost školovanja za učiteljice bio pedagoški smjer Privremenog ženskog liceja, dok je u Karlovcu bila srpska konfesionalna ženska učiteljska škola.²⁷ Općeobrazovne srednje škole – gimnazije, potpune su srednje škole s osam razreda. Niža ili mala gimnazija s četiri razreda bila je prijelaz prema višoj gimnaziji ili stručnoj školi, dok je viša ili velika gimnazija spremala učenike nakon položene mature za činovnička zvanja ili upis na sveučilište. Postojale su klasične (opće) i realne gimnazije, uz nadbiskupski i ženski licej. U višim razredima gimnazija latinski jezik i jedan strani bili su osnova, no u klasičnoj su uz grčki temelj bili društveno-humanistički predmeti, dok su u realnoj matematičko-prirodoslovni uz crtanje kao temelj za prirodne i tehničke visoke škole. To su bile škole najkvalitetnijeg višeg obrazovanja. Klasične gimnazije (njih 9: u Zagrebu Gornjogradska i Donjogradska, Varaždinu, Sušaku, Gospiću, Požegi, Osijeku, Vinkovcima, Karlovcima) pohađao je velik broj učenika iako je njihov broj s kraja 19. st. do 1910./11. pao s 3461 na 2931.²⁸ Realnih gimnazija bilo je 11 s porastom učenika u prvih deset godina 20. st. od 2462 (1900./01). do 3384 (1910./11.) što odražava potrebe društva za tehničkim i prirodnim stručnjacima. Velike realne gimnazije bile su u Zagrebu, Bjelovaru, Karlovcu,

²³ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 90.

²⁴ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 87-91; *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 254.

²⁵ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 262.

²⁶ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 90.

²⁷ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 252.

²⁸ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 91.

Senju, Osijeku, Vukovaru i Zemunu, a male s četiri razreda u Petrinji, Krapini, Koprivnici i Mitrovici.²⁹ Reformom srednje škole 90-ih godina 19. stoljeća, tadašnji predstojnik Odjela za bogoštovlje i nastavu, Iso Kršnjavi, htio je stvoriti tip jedinstvene srednje škole sa šest razreda na temelju modernih jezika. U tom pravcu uveo je tip realne gimnazije 1894. i osnovao Privremeni ženski licej 1892. godine kao prvu državnu srednju školu za djevojke s gimnazijskom osnovom u Austro-Ugarskoj (gdje su prve ženske gimnazije 90-ih god. 19. st. bile privatne) i mogućnosti upisa na sveučilište ili zaposlenja u činovničkoj službi. Gimnazije, fakultet i činovnička zanimanja bila su muška do kraja 19. st. Licej je potpuna srednja škola s osam razreda od 1896./97. Prva četiri imala su jedinstvenu osnovu i učio se i ručni rad, a od petog se provodila trifurkacija, odnosno izbor jednog od tri smjera: pedagoški, opći (engleski) ili klasični (latinski). Djevojčice su nakon prva četiri razreda mogle odustati, upisati stručnu školu ili nastaviti jedan od smjerova na Liceju. Izborom pedagoškog smjera školovale su se za učiteljice pučkih škola. Opći smjer bio je za zanimanje guvernantje jer se temeljio na obaveznom engleskom i modernim jezicima poput njemačkog i francuskog. Klasični smjer s obaveznim latinskim jezikom omogućavao je upis na sveučilište pod uvjetom da se još jednom maturira na muškoj gimnaziji. Po strukturi predmeta Licej je bio specifičan: poput gimnazija imao je jednak udio društveno-humanističkih predmeta (34 %), poput realnih gimnazija ima gotovo podjednak udio praktičnih predmeta (20 %), udio općih predmeta prirodoslovno-matematičkog smjera (17 %) manji je nego u realnim gimnazijama, međutim za razliku od ova dva tipa gimnazija, Licej ima velik udio živih jezika (20 %).³⁰ Djevojke su u prvih deset godina najviše birale pedagoški smjer (74 %) kako bi se zaposlile kao učiteljice, što je uspijevalo za njih polovicu odmah nakon školovanja, a nešto više od četvrtine njih se dalje stručno obrazovalo hospitiranjem u pučkoj školi.³¹ Klasični (latinski) smjer odabralo je 21 % učenica, a samo 5 % opći (engleski).³² Polaznice latinskog smjera mogle su se izravno upisati na sveučilište u Zürichu koje je priznavalo licejsku diplomu i to je učinilo njih 27 %, a 25 % ih je maturiralo na nekoj muškoj gimnaziji.³³ Zürich je bio naročit izbor za studij medicine, otkud dolaze naše prve školovane liječnice. Tako je Milica Šviglin Čavov iz Varaždina prva diplomirala medicinu 1893. u Zürichu, a s posebnom dozvolom vlade prva je djevojka koja je 1881. godine upisala Gornjogradsku gimnaziju. Kao liječnica radila je u

²⁹ Isto.

³⁰ Ograjšek Gorenjak, I., *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, Povijest u nastavi, vol. IV, br. 8 (2), Zagreb, 2006., str. 160-162.

³¹ Isto, str. 172-173.

³² Isto.

³³ Isto, str. 174.

Njemačkoj i Bugarskoj jer se švicarske diplome nisu priznavale, no upravo je u Zürichu u prvom desetljeću 20. st. promoviran najveći broj stranih studentica i to 228 spram 78 muškaraca. Liječničku praksu žene su u Hrvatskoj mogle obavljati od 1903., no tek je 1906. s dozvolom bana dr. Karola Maier Milobar, diplomirala 1900. u Zürichu, kao prva liječnica otvorila ordinaciju u Zagrebu i radila do 1945. godine.³⁴ Na Privremenom ženskom liceju bilo je 364 učenice 1900./1901., a deset godina kasnije uz četverogodišnji ženski licej u Sušaku, obje škole imaju 398 učenica.³⁵ U prvom desetljeću zagrebačkog Liceja od 872 upisane učenice gotovo je polovica odustala od daljnjeg školovanja, najviše nakon četvrtog razreda, tako da su potvrđivale da je u to doba osam godina škole bio krajnji domet obrazovanja za žene.³⁶ Za pohađanje Privremenog ženskog liceja morala se plaćati školarina u iznosu od 16 forinti za pedagoški smjer, a 50 forinti za klasični, uz plaćanje upisnine od 4 forinte, dok je na gimnazijama školarina bila kao za pedagoški smjer.³⁷ Ne samo da se na ovaj način siromašnije djevojke nisu mogle školovati u gimnaziji, već je time onemogućavano daljnje upisivanje fakulteta pri izboru klasičnog smjera za koji se još dodatno matura trebala polagati na muškoj gimnaziji. Ženski licej bio je ustanova za djevojke viših i srednjih slojeva građanstva, čak 22 % su iz trgovačkog i obrtnog sloja, 34 % su kćeri činovnika i one su birale pedagoški smjer, a samo 7 % su kćeri elitnih posjednika.³⁸ Po svemu sudeći Privremeni ženski licej bio je „elitna škola za općenito obrazovanje kćeri bogatijih obitelji (...) Istovremeno, bila je i gimnazija osnovana prema suvremenim pedagoškim principima, ali bez prava mature, te državna učiteljska škola za djevojke“.³⁹ Pred Prvi svjetski rat novim statutom 1913. godine postepeno se kao Kraljevska ženska realna gimnazija (1913. – 1921.) kroz osam godina transformira u Prvu žensku realnu gimnaziju, a 1917. osnivaju se i ženske realne gimnazije u Osijeku i Sušaku.

Srednjoškolsko obrazovanje od 90-ih godina 19. st. do Prvog svjetskog rata pokazuje da su najbrojnije bile šegrtske, ženske stručne i glazbene škole, a da je gotovo podjednak ukupni broj učenika 1910. g. bio u najnižim šegrtskim školama (7490) i gimnazijama (6315) koje su u glavnini bile za muške. Izrazit je dakle, socijalni polaritet. Vlasti i društvo pokazali

³⁴ Blasin, B., Marković, I., *Ženski vodič kroz Zagreb*, Meandarmedia, Zagreb, 2006., str. 113-115.

³⁵ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 91.

³⁶ Ograjšek Gorenjak, I., *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, Povijest u nastavi, vol. IV, br. 8 (2), Zagreb, 2006., str. 169-170.

³⁷ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 186.

³⁸ Ograjšek Gorenjak, I., *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, Povijest u nastavi, vol. IV, br. 8 (2), Zagreb, 2006., str. 171.

³⁹ Isto, str. 163.

su napor da se osigura više i stručno obrazovanje, a to se naročito odnosi na uključivanje ženske populacije za koju su najznačajnije više djevojačke škole i ženske stručne škole, iako brojne, još uvijek zahvaćaju mali broj djevojaka. Najveća je novost mogućnost gimnazijskog obrazovanja za žene i daljnji nastavak studija, no njihov broj godišnje obuhvaća oko 350 učenica sa sjedištem u Zagrebu. Broj učenica ženskih stručnih škola, primaljskog učilišta i liceja 1910. god. još uvijek je vrlo mali s obzirom na populaciju, iznosi oko 2000 i možda još koju stotinu više s učenicama konfesionalnih ženskih preparandija i glazbenih škola, no tu je i preko 3000 učenica u višim djevojačkim školama. Dakle, to su djevojke srednjeg sloja u mjestima u kojima je bilo takvih škola. Osim što djevojke uglavnom nisu zahvaćene višim školovanjem, obično idu osam godina škole kao gornje granice, uočljiva je i velika socijalna razlika ne samo među muškom učeničkom populacijom nego i ženskom, osobito jer su ženski licej mogle pohađati malobrojne djevojke iz višeg građanskog sloja, a najveći broj populacije je na selu gdje djevojčice često nakon četiri razreda pučke škole ostaju kod kuće. Naime, prema popisu iz 1910. g. samo 1 % stanovništva sjeverne Hrvatske imao je srednjoškolsku svjedodžbu, a Zagreb 10 % i to 7 % obrazovanih žena.⁴⁰ Jasniju sliku obrazovne strukture stanovništva, pa i kvalifikacija pokazuje osnovno školstvo i razina pismenosti, o kojima će još biti riječi.

Kao što je već spomenuto, otvaranjem Privremenog ženskog liceja 1892. žene su po završetku srednjoškolskog obrazovanja dobile priliku studirati, ako to požele. Istodobno s reformom školstva i prvog školskog zakona 1874. g. osnovano je moderno Sveučilište u Zagrebu s tri fakulteta: Bogoslovni, Pravoslovni i Mudroslovni (Filozofski). Zagreb je bio jedino sveučilišno središte u Hrvatskoj do 70-ih godina 20. st. Pri Filozofskom fakultetu otvarale su se brojne katedre, poput onih iz matematičko-prirodoslovnog odjela, a kasnije će postati samostalni fakulteti. Tu počinje djelovati farmaceutski tečaj (1882. – 1942.), potom šumarska akademija (1897., pripojena 1898.), te geodetski tečaj 1908./09., a pedagoški seminar osnovan je 1896. godine.⁴¹ Na Filozofskom fakultetu bili su ispiti za osposobljavanje srednjoškolskih učitelja. Kako Ženski licej zbog privremenog statusa nije imao vlastito nastavno osoblje, tu su honorarno radile jedne od najboljih učiteljica, kao Marija Jambrišak (pedagogija), Marija Horvat, Jagoda Truhelka (hrvatski jezik), Natalija Wickerhauser (engleski) i Kamila Lucerna (francuski). Te su nastavnice iznijele molbu radi svog stručnog

⁴⁰ Isto, str. 175.

⁴¹ Dumbović, I., *Razvoj školstva u Hrvatskoj*, Zbornik radova, Institut za pedagoška istraživanja, Zagreb, 1991., str. 96.

usavršavanja, te su uz dozvolu Filozofskog fakulteta upisane kao izvanredne slušateljice 1895. na Sveučilište u Zagrebu i tako postale prve žene kojima je dopušteno da slušaju predavanja, ali ne polažu ispite niti stječu titule.⁴² Ubrzo vladinom naredbom 1901. g. žene dobivaju pravo da se upišu na Zagrebačko sveučilište kao redovne studentice, isprva na Filozofski fakultet gdje su već bile prisutne, a nakon Prvog svjetskog rata na ostale kad se i osnivaju novi fakulteti. Između 1895. i 1901. bilo je 14 izvanrednih studentica.⁴³ Tako hrvatske gimnazijalke nisu gubile godine da ih vlastita sredina primi u visokoškolske institucije, jer Bečko je sveučilište dopustilo ženama redovan upis 1897. na filozofski i tri godine kasnije na medicinski fakultet, u Ugarskoj od 1895., a u Pruskoj od 1908. godine. Prve tri upisane studentice 1901./02. su Milica Bogdanović, na povijesti i zemljopisu (doktorirala 1906.), te Milka Maravić i Vjera Tkalčić na prirodnim znanostima. Jedan članak "Razvitak ženskog pitanja u Hrvatskoj" u Narodnim novinama tim povodom zaključuje: *"Dvadeseti viek liepo je počeo; imamo jednu od najljepših stečevina; ženskinje su postigle za čim su težile - naime tu slobodu, da smiju i mogu po volji i prema svojim sposobnostima odabrati zvanje."*⁴⁴ Dakako, žene srednjih i viših slojeva. Od 1895. do 1914. 18 % studentica Filozofskog fakulteta bile su kćeri visokih državnih službenika, 13 % činovnika, 11 % trgovaca i obrtnika, 10 % posjednika i privatnika, 12 % prosvjetnih djelatnika.⁴⁵ Do Prvog svjetskog rata broj žena na sveučilištu zapravo je neznatan, godišnje su činile 1-2 % studentske populacije, a pred rat ih je samo 19 od 1006 studenata svih fakulteta jer su pravo i bogoslovija bili muški i imali su zajedno puno veći broj studenata od Filozofskog.⁴⁶ Ukupan broj upisanih izvanrednih i redovnih studentica Filozofskog fakulteta 1895. – 1914. godine bio je 158, od čega je redovnih studentica 86, a izvanrednih 72.⁴⁷ Njihov je udio na samom Filozofskom fakultetu bio nešto veći, pred rat 1913./14. čak 14 %, ⁴⁸ ali godišnje je nakon 1906. uglavnom bilo oko 14 studentica. Broj studenata pred rat je općenito padao jer nije bilo ekonomskih sredstava da se omladina školuje, te odlaska mladića u inozemstvo zbog napete političke situacije, iako se povećao broj studentica. One su na Filozofski fakultet u najvećem broju dolazile iz Zagrebačke županije,

⁴² *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 186-187; Luetić, T., *Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu*, Povijesni prilozi, sv. 22, Zagreb, 2002., str. 172.

⁴³ Luetić, T., *Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu*, Povijesni prilozi, sv. 22, Zagreb, 2002., str. 167.

⁴⁴ Isto, str. 174-175.

⁴⁵ Isto, str. 182-183.

⁴⁶ Steinman, Z., *Visoko školstvo u NR Hrvatskoj*, Zavod za statistiku NR Hrvatske, Zagreb, 1956., str. 18 i 67; *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 255.

⁴⁷ Luetić, T., nav. dj., str. 176.

⁴⁸ Isto, str. 179.

odnosno sa zagrebačkog ženskog liceja (35 %) kao jedine škole gimnazijskog tipa za žene u cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji do Velikog rata.⁴⁹ Jedna trećina njih studirala je prirodne znanosti, a na kraju je od svih upisanih (158) u tom periodu diplomirala 21 (13 %) studentica, od čega 9 (43 %) prirodne znanosti, a 12 (57 %) društvene. Od 21 diplomirane studentice, njih 16 bile su učenice zagrebačkog liceja što je dokaz uspješnosti te srednjoškolske institucije i njezine svrhe.⁵⁰ Mnoge od njih su kasnije polagale stručne ispite za profesorice u školama. Na ograničavajuć status učiteljica utjecao je propis drugog školskog zakona iz 1888. godine prema kojemu se udaja učiteljice pučke škole smatrala „dobrovoljnim odreknućem od učiteljske službe”, te imaju manju plaću od učitelja, a još je 1912. naredbom Odjela za bogoštovlje i nastavu bilo propisano da učitelji srednjih škola “u pravilu nijesu oženjeni”.⁵¹ Ipak, 1914. u Saboru je donesen zakon prema kojemu su učiteljice mogle zadržati službu, ali su za udaju morale dobiti dozvolu vlasti, osim ako se udaju za učitelja, a ako su već udane i žele se zaposliti kao učiteljice opet im je bila potrebna dozvola vlade.⁵² Time je djelomično ukinut celibat učiteljica.

Društveni položaj žena početkom 20. st. ogleda se i u razini udjela nepismenih, kako u gradovima i na selima, tako i u nerazmjeru nepismenih muškaraca i žena, a u suzbijanju analfabetizma izrazito se angažiralo učiteljstvo. Upravo je u duhu opismenjivanja što većeg broja ljudi polazak osnovne (pučke) škole bio obavezan. Uzroci nepismenosti ležali su u malom broju i mreži škola i preranom odlasku iz nje. Još je 1880. u Hrvatskoj i Slavoniji bilo 77,9 % nepismenog stanovništva, što je obilježje agrarnog društva, da bi se taj broj u trideset godina do 1910. g. smanjio na oko 48 %, a do 1921. iznosit će 37,5 %.⁵³ Dakle, u 40 godina broj se gotovo prepolovio i stopa nepismenosti prosječno je padala 10 % po desetljeću. Početkom stoljeća nepismenih muškaraca u prosjeku je bilo 49,8 % (u gradovima 18,6 %), a žena 64,8 % (u gradovima 26,3 %). Primjerice, u Zagrebačkoj županiji nepismeno je 80,5 % žena spram 58,7 % muškaraca (1900.).⁵⁴ Osim što su vlasti propisima o obaveznom školstvu i tečajevima za analfabete postigli vidan uspjeh u opismenjivanju stanovništva, broj nepismenih još je uvijek velik, kao i razlika između muškaraca i žena od oko 15-20 %, a oko

⁴⁹ Isto, str. 186.

⁵⁰ Isto, str. 193-194.

⁵¹ Isto, str. 169.

⁵² *Zakonska osnova o celibatu učiteljica*, <http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=0b48104b-5f6a-4080-bda7-942d57b6221c>.

⁵³ Ujaković, B., *Udžbenici za opismenjivanje odraslih u prvoj polovici XX. stoljeća*, Anali za povijest odgoja, vol. 2, Zagreb, 2003., str. 241.

⁵⁴ *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 248.

30 % između gradske i seoske sredine za njih. Gospodarska razvijenost pojedinih sredina, te odnosi spram djevojčica, osobito na selu stvarali su osnovne uvjete za školovanje djece. Od početka stoljeća do 1910. godine u Hrvatskoj i Slavoniji raste broj djece koja su obavezna za polazak u školu, pa samim time raste i broj one koja ju pohađaju, no u puno manjoj mjeri jer je i broj škola narastao samo za oko 200, te je u tako nedovoljno izgrađenoj mreži pučkih škola jedan učitelj prosječno imao 80 djece i bio preopterećen nepovoljnim uvjetima rada.⁵⁵ Škole su bile dječake, djevojačke i najbrojnije mješovite za oba spola. Od 1900. do pred Prvi svjetski rat u školu obično ne ide oko 33-38 % djece, otprilike jedna trećina, odnosno prosječno 120 000 školskih obveznika, tako da udio školskih polaznika vrlo malo raste od 1900. oko 62 % do 71 % prije i neposredno nakon rata.⁵⁶ Najvećem je broju djece oprošten polazak redovne škole i opetovnice zbog nedostatka školskih prostorija, prevelike udaljenosti i siromaštva. Tu se vidi glavna razlika između gradova i sela, osobito nerazvijenih krajeva koji nemaju ostvarene materijalne uvjete za školovanje. Kada se promatra odnos djevojčica i dječaka koji idu u osnovnu školu (1900. – 1910.), uočava se da u prosjeku ima 59 % dječaka i 41 % djevojčica. Međutim, od ženskih školskih obveznika školu pohađa 54-60 % djevojčica, dok od muških obveznika u školu ide 70 % dječaka⁵⁷ što znači da će pri izboru djece za školu u obitelji prije izabrati sinove, a kćerke će ostati doma. Prema svemu navedenom, pred rat je polovica stanovništva nepismena, od ukupnog broja djece koja bi trebala ići u školu ne ide jedna trećina, a od njih polovicu čine djevojčice i nešto više od četvrtine dječaka. Stoga ne čudi da je tako malo djevojaka u višim pučkim ili srednjim školama, odnosno da 1 % stanovništva sjeverne Hrvatske ima srednju školu, a da žene među studentskom populacijom čine tek 1 %. Usprkos svemu, pomaci na području obrazovanja od 90-ih godina 19. st. bili su iznimni za žene, a vrijedan uspjeh ipak je zabilježen u opismenjavanju stanovništva nametanjem školske obaveze, te u širenju mreže stručnih škola radi stvaranja kvalificirane radne snage zbog ekonomskih potreba. Ovo je ujedno i slika obrazovne strukture radnog stanovništva u međuratnom razdoblju.

Između dva svjetska rata, u novoj državi Kraljevini SHS, na prostoru hrvatskih zemalja na snazi ostaju propisi iz austrougarske vladavine i školski zakon iz 1888. godine u idućih desetak godina do diktature, pa su 1929. u Kraljevini Jugoslaviji doneseni zakoni o narodnim i srednjim školama. Pučke škole sad se zovu narodne (niže i više), a zakonom je

⁵⁵ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 85-86.

⁵⁶ Isto, str. 85; *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 249.

⁵⁷ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 85.

proklamirano obavezno osmogodišnje školovanje, no u stvarnosti se svodilo na četiri godine osnovne škole. Tako se školska obveza sve do polovice 20. st. svodila samo na nižu pučku školu. Jedina je novost tog jedinstvenog zakona za cijelu državu odgoj u duhu jugoslenskog unitarizma, a ne šire obrazovanje pretežito seljačkog stanovništva. Nakon niže škole, moglo se ići u više narodne, građanske škole ili niže gimnazije. Ipak, mali broj viših narodnih škola, a još manje građanskih i stručnih škola, ograničavanja nastavka školovanja nakon što bi se stekle stručne kvalifikacije (trgovačke, zanatske, industrijske, poljoprivredne), te siromaštvo i rad na seoskom domaćinstvu razlog su što je velik broj djece, osobito na selu, ostao bez daljnjeg školovanja nakon prve četiri godine. Zapravo je materijalni položaj roditelja, te položaj građanskih škola i gimnazija u većim gradskim naseljima vršio socijalnu selekciju djece od 11. godine u smislu stjecanja obrazovanja. Većina narodnih škola bila je mješovita, ali bilo je i zasebnih muških ili ženskih, a udio djevojčica 46 % i 54 % dječaka. Na području sjeverozapadne Hrvatske, nakon Prvog svjetskog rata velik broj djece (30-50 %) na selu ne pohađa školu zbog bolesti, siromaštva, golotinje i potrebe seljačkih obitelji za dječjim radom, kasnije su izostajala zbog većih sezonskih poslova. No, o mogućnostima daljnjeg školovanja nakon ispunjenja zakonske obaveze odlučivali su roditelji. Tijekom 1920-ih godina rijetki su išli dalje u grad u zanat ili škole, pa ni odlični učenici, a pogotovo ne djevojčice („*Ma kakvi! Pa tu su bila deca, malo bolje stojeći, pa nisu išli!*“, kazivačica A. B. iz Stenjeveca, najbolja učenica u svojoj generaciji).⁵⁸ Tijekom 1930-ih godina dječaci već idu u zanat, no za djevojčice daljnje školovanje nije bilo razmatrano čak i kad se moglo („*Ženske nisu išle tak. Meni je žal, ja sam bila dobar đak.*“, kazivačica J. K. iz Šestina). U ivanečko-lepoglavskom kraju djevojčice bi išle u čipkarsku školu jer su mogle ostati kod kuće i imati dopunski prihod.⁵⁹ U Hrvatskoj je broj osnovnih škola jako malo rastao, u prvih deset godina (1918./19. – 1927./28.) samo za 200, a potom (1928./29. – 1937./38.) za 300 u Savskoj banovini.⁶⁰ To je bilo nedostavno s obzirom na porast školskih obveznika, tako da je broj djece koja su u Savskoj i Primorskoj banovini pohađala školu 1930.-1939. pao sa 65,5 % na 55 %.⁶¹ Ovo je slika socijalne i gospodarske zapuštenosti, štoviše, nazadovanje spram prijašnjeg razdoblja, a očituje se i u visokoj stopi nepismenosti. Naime, u Savskoj i Primorskoj banovini nepismenost se neznatno smanjila, s 37,5 % 1921. na 31,5 % 1931., no zapravo je stalno rasla

⁵⁸ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 376-378.

⁵⁹ Isto, str. 378-379.

⁶⁰ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 96-97.

⁶¹ Steinman, Z., *Obavezno školovanje u SR Hrvatskoj*, ŠK, Zagreb, 1964., str. 36; Pazman, D., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Franković, D. (ur.), PKZ, Zagreb, 1958., str. 334.

kod najmlađih generacija zbog nepohađanja škole, pomanjkanja škola i učitelja.⁶² Među ženama i muškarcima te su razlike značajnije, tako da je 1921. nepismenih žena bilo 44,9 %, a muškaraca 29,5 %, dok je 1931. 39,8 % žena nepismeno spram 22,5 % muškaraca čija se stopa brže smanjivala kao posljedica većeg polaska muške djece u školu.⁶³ U mnogim je selima središnje Hrvatske stopa veća, te je prosječno dvostruko više muškaraca pismeno od žena.⁶⁴ Na likvidaciji nepismenosti radile su organizacije Seljačke sloge i Klub ABC, kao i tečajevi Seljačkog sveučilišta iz Zagreba od 1927. po gradovima i selima. Situacija se u osnovnom školstvu dijelom popravila prosvjetnom politikom „u narodnom duhu“ Banovine Hrvatske, otvaranjem novih škola i zapošljavanjem učitelja.

Sustav srednjoškolskog obrazovanja u prvih je deset godina naslijeđen iz prethodnog razdoblja, a zakon iz 1929. potvrdio je tipove gimnazija kao i ranije, dok škole mogu biti potpune i nepotpune. Za djevojke su brojne bile zanatske škole, niže domaćinske škole, a važne čipkarska škola u Lepoglavi, Viša ženska domaćinska škola i Ženska stručna učiteljska škola u Zagrebu kao potpune srednje škole. Uz dvije klasične i pet realnih gimnazija u Zagrebu, povećao se broj realnih gimnazija u Savskoj banovini (38, 1928./29. – 1937./38.),⁶⁵ nakon kojih se išlo na studij ili u sigurna i dobro plaćena činovnička zvanja, pa je u te škole bila navala, s udjelom mladića oko 64 % i 36 % djevojaka.⁶⁶ Učiteljske škole samo su muške ili ženske, a vlasti su ih zatvarale 1930-ih godina, te su mnogi učitelji ostali nezaposleni. Iz navedenog se vidi da je s jedne strane zabilježen porast učenica u gimnazijama gdje ih je već jedna trećina, no s druge strane samo polovica djevojčica ide u osnovnu školu i širi se nepismenost u mlađim generacijama, te je skoro 40 % žena nepismeno.

Nakon Prvog svjetskog rata na Sveučilištu u Zagrebu kao jedinom u Hrvatskoj u tom razdoblju, otvaraju se novi fakulteti, a broj studenata povećava se više nego stanovništvo zbog većih potreba za obrazovnim kadrovima, te zaposlenja u državnoj administraciji. U vrijeme rata osniva se Medicinski fakultet 1917., Pravni otvara ženama vrata, Bogoslovni je samo za muške, 1919./20. osniva se Poljoprivredno-šumarski fakultet (odvojen odsjek od Filozofskog fakulteta), 1919. Tehnički fakultet (do 1926. kao Tehnička visoka škola) i Veterinarski fakultet (do 1924. kao visoka škola), a u sklopu Filozofskog fakulteta i dalje su farmacija i

⁶² Ujaković, B., nav. dj., str. 241-242; Steinman, Z., *Obavezno školovanje u SR Hrvatskoj*, str. 13.

⁶³ Steinman, Z., *Obavezno školovanje u SR Hrvatskoj*, str. 18.

⁶⁴ Erlich Stein, V., *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964., str. 315.

⁶⁵ Gaćina Škalamera, S., nav. dj., str. 103.

⁶⁶ Pazman, D., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 336.

prirodoslovno-matematički odjel. Također se osnivaju 1919. Viša pedagoška škola, 1920. Ekonomsko komercijalna visoka škola, 1921. Muzička akademija, a djeluje i Akademija likovnih umjetnosti. Od neznatnog udjela žena na fakultetima, iza rata on značajno raste i ima stalnu tendenciju porasta sve do 33 % 1951. godine. Naime, s 5-7 % upisanih žena na studij u doba rata i nakon njega, 1925. ih je 15 %, 1935. 20 %, a 1939./1940. 24 % žena na fakultetu.⁶⁷ Najmanje ih je 1939./40. na Veterinarskom fakultetu (0 %, obično 2 do 4 studentice ako se upišu) i Tehničkom (7 %), a najviše na Višoj pedagoškoj školi (61 %) i Filozofskom fakultetu (57 %, s farmacijom i prirodoslovljem 55 %). Iste godine na Muzičkoj akademiji je 44 % žena, Akademiji likovnih umjetnosti 27 %, na Ekonomsko komercijalnoj visokoj školi 25 %, na Medicinskom fakultetu 23 %, na Poljoprivredno-šumarskom fakultetu 17 % i na Pravnom 13 % žena.⁶⁸ Od svih studenata, čak je četvrtina upisana na pravo, a zajedno s teologijom i filozofskim činili su polovicu studentske populacije. Oko 68 % studenata porijeklom je iz činovničkih i posjedničkih obitelji, dok je seljačke djece oko 12 %, a radničke samo 0,8 %.⁶⁹ Visoko školstvo još uvijek je klasno strukturirano, međutim značajan je prodor žena na fakultete u međuraću. Tradicionalno ih je najviše u pedagoškom usmjerenju, a gotovo neznatno u veterini ili na tehnici, dok se pravo pokazalo kao generalno muška profesija. Tim je više značajna činjenica da je Vjera Marjanović Krajovan prva žena koja je 1928. godine doktorirala iz tehničkih znanosti na Tehničkom fakultetu, gdje je prethodno diplomirala na kemijsko-inženjerskom odjelu 1924., a ujedno i apsolvirala fiziku i kemiju na Filozofskom fakultetu 1926. godine.

Obrazovanje je prvo emancipatorsko područje djelovanja za žene. Temeljne preobrazbe rodnih odnosa pokrenule su mogućnosti školovanja žena na svim razinama kao i rastuća potražnja za ženskom radnom snagom. U Hrvatskoj se upravo prosvjetna djelatnost pokazala naprednom u modernizacijskim društvenim procesima s osnovnom školskom obavezom koja uključuje djevojčice, a napose od 90-ih godina 19. stoljeća s reformom srednjoškolskog obrazovanja, važnog za kvalifikacije djevojaka, te otvaranjem prve državne ženske gimnazije u Zagrebu koja utire put u činovnička zanimanja i omogućuje sveučilišno obrazovanje, što je konačno ostvareno 1901. na Sveučilištu u Zagrebu. Međutim, u međuraću još je 40 % žena nepismeno, a polovica djevojčica ne ide u školu, tako da će se pokazati s kojim obrazovanjem i kvalifikacijama, te u kojoj mjeri žene ulaze i na koja radna mjesta.

⁶⁷ Steinman, Z., *Visoko školstvo u NR Hrvatskoj*, Zavod za statistiku NR Hrvatske, Zagreb, 1956., str. 18, 68-71.

⁶⁸ Isto, str. 18-19.

⁶⁹ Pazman, D., *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, str. 343.

3. PRAVNI POLOŽAJ ŽENA U MEĐURAĆU

Pravni položaj žena u međuratnom razdoblju u središnjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj zapravo je prikaz njihovog obiteljskopravnog položaja i isključenosti iz političkog javnog života. Naravno, to se odnosi i na položaj žena cijele tadašnje Kraljevine SHS / Jugoslavije. Povijesni položaj žene u društvu i obitelji zasnivao se na nejednakosti spolova prema europskim građanskim zakonicima 19. i 20. stoljeća. Uvođenjem načela jednakosti postepeno se događaju promjene, no prave reforme vrše se u obiteljskom pravu u drugoj polovici 20. st. Dvije glavne odrednice pravnog položaja žena u međuraću za hrvatske krajeve su nepostojanje političkih prava, dakle aktivnog i pasivnog prava glasa, te podređenost muževnoj vlasti u obitelji. Položaj žene u obitelji njezino je temeljno i najvažnije društveno i statusno određenje, te će se pokazati da iz osnovnog principa muža kao glave kuće proizlaze i ostala ograničenja ženama u društvu i na poslu.

Osnutkom nove države, Kraljevine SHS, ženama se otvorila mogućnost da se izbore za svoja politička prava kao što su to već po završetku Prvog svjetskog rata istovremeno uspjele žene u Austriji, Njemačkoj, Poljskoj, Sovjetskoj Rusiji, Irskoj (1918.), potom u Nizozemskoj i Luxemburgu (1919.), Čehoslovačkoj i cijelom SAD-u (1920.), a prije rata u Danskoj s Islandom (1915.) i Norveškoj (1913.), dok je to prva u Europi učinila Finska (1906.). Potpuno žensko pravo glasa Ujedinjeno Kraljevstvo uvelo je 1928. bez prethodnih ograničenja. Europske države već su i prije davale ženama pravo glasa u raznim oblicima, na lokanoj razini i u vezi sa zadanim cenzusom. Tako su i u Hrvatskoj i Slavoniji 1881. žene dobile aktivno pravo glasa na lokalnim izborima po jednakim uvjetima kao i muškarci, no nisu ga primjenjivale zbog modifikacija ili ukinuća za banovanja Khuena Héderváryja.⁷⁰ Parcijalno pravo da glasaju na lokalnim izborima u Hrvatskoj i Slavoniji 1920. god. žene su dobile posebnom uredbom koja im je propisala dodatne uvjete da bi birale i bile birane kao muškarci: „ukoliko su samostalno vodile svoje i obiteljsko gospodarstvo na vlastitom ili zadružnom posjedu, javni obrt ili trgovačku radnju, ili ako su bile namještene u javnoj ili privatnoj službi te su, osim toga, mogle dokazati da su sa uspjehom završile četiri razreda srednje škole“.⁷¹ Na ovim temeljima i po principu općeg prava glasa, koje uključuje

⁷⁰ Prema Zakonu o ustroju gradskih općina iz 1881., vidi u: Iveljić, I., *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007., str. 289-290.

⁷¹ Uredba o izboru gradskih zastupstava za gradove Hrvatske i Slavonije od 1.11.1919., vidi u: Peić Čaldarović, D., „Ženska posla“ između obitelji i profesije (*Profesionalna djelatnost žena u Hrvatskoj 1918. – 1941. u društveno-ekonomskom kontekstu*), Otium 7-8, Zagreb, 1999.-2000., str. 68; Ograjšek Gorenjak, I., *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014., str. 95.

ravnopravnost muškaraca i žena na biralištima, počela je borba za žensko pravo glasa za sve dijelove Kraljevine SHS / Jugoslavije koja je trajala do 1939. godine. Žene su se organizirale, te su kroz peticije i prosvjedne skupove isticale svoj doprinos za vrijeme rata, ulazak u brojna zanimanja i rad u tvornicama, te obrazovanost na svim razinama, kao i politička prava koja su žene ishodile diljem Europe i svijeta. Još je za vrijeme rata u vezi rasprave o općem pravu glasa za muškarce 1917. Radić tvrdio da bi ga trebalo dati i ženama kako bi doista i bilo opće pravo glasa: *„Žene uobće, a seljačke i radničke žene napose, vrše kod kuće isto tako težku i važnu zadaću, - pače još težu i važniju, kao muškarci na fronti i za frontom, to svi europski narodi traže, da se u buduće prizna pravo glasa seljačkim i radničkim ženama za njihov rad i muku, a školovanim ženama da se prizna zbog njihove naobrazbe.“*⁷² Žensko su pravo glasa uz Hrvatsku seljačku stranku (tada Radićev HRSS) podržavali i socijaldemokrati i klerikalci. Unatoč pritisku pred donošenje Ustava Kraljevine SHS, te lokalnim izbornim pravima, žene nisu dobile pravo glasa na izborima za Ustavotvornu skupštinu u studenom 1920. godine. Vidovdanski ustav od 28. lipnja 1921. godine nije se eksplicitno odredio spram ženskog prava glasa kad u članku 70 regulira biračko pravo koje ima svaki punoljetni državljanin koji je napunio 21 godinu, a nemaju ga vojne osobe, dok će zakon odrediti o ženskom pravu glasa. Istu formulaciju ponovio je i Oktroirani ustav iz 1931. godine, no kako je te godine stupio na snagu Zakon o biračkim spiskovima koji je specificirao da biračko pravo ima svaki muški državljanin koji je navršio 21 godinu, a referirao se i na zakon o izboru zastupnika za parlament koji isključuje žene, time je neposredno ukinuto žensko pravo glasa. Žene su u tom pogledu politički deprivirane kao maloljetnici, zatvorenici ili mentalno bolesne osobe.⁷³ Ženske organizacije vodile su protestne skupove u više navrata, naročito pred izbore, tijekom cijelog postojanja međuratne Jugoslavije, međutim nisu postigle uspjeh, a građanski feminizam doživljava raskol i time je borba za žensko pravo glasa utihnula.

U međuratnoj Kraljevini SHS / Jugoslaviji nije postojao jedinstveni građanski zakonik, već je zapravo bilo šest pravnih područja na kojima su se primjenjivali različiti građanski zakonici (austrijski, ugarski, srpski), konfesionalno i običajno pravo. Tako je za područje Hrvatske i Slavonije od 1853. godine na snazi bio austrijski Opći građanski zakonik (OGZ) iz 1811. god. bez novela, a u Međimurju ugarski Građanski zakonik iz 1894. godine. Obiteljsko i bračno pravo, koje stvarno regulira pravni položaj žene, ovdje je dio građanskog

⁷² Boban, B., „*Materinsko carstvo*“. *Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004., str. 205.

⁷³ Peić Čaldarović, D., nav. dj., str. 68-69.

prava. Tridesetih godina 20. st. radio se projekt nacrtu jedinstvenog građanskog zakonika za cijelu Kraljevinu Jugoslaviju koji je gotovo u svemu pratio austrijski Opći građanski zakonik s novelama (1914., 1915. i 1916.), međutim nikad nije donesen. Žene su prema OGZ-u stavljene u podređen pravni položaj muškarcu. Opći građanski zakonik ističe da polazi od načela ravnopravnosti jer po njemu punoljetne žene, udane ili neudane, imaju jednaku poslovnu sposobnost kao i muškarci, udaja tu ne povlači ograničenja kao u srpskom Građanskom zakoniku.⁷⁴ S druge strane, uređuje ženin položaj u braku dajući mužu superiorni položaj: muž je "glava porodice" i kao takvom pripada mu naročito pravo upravljati kućanstvom i zastupati ženu u svim prilikama (§ 91 OGZ-a). On ženi daje ime, stalež i prebivalište gdje ga je žena dužna slijediti (§ 92).⁷⁵ Sljedeća bitna odredba je da sve materijalne terete braka snosi samo muž i dužan je ženu pristojno uzdržavati prema svojoj imovini, odnosno žena nije dužna svojom imovinom ili prihodima pridonositi troškovima braka (§ 91).⁷⁶ Isto tako, žena ima pravo na uzdržavanje i nakon braka, bilo da je udovica ili se rastala „od stola i postelje“ sve do ulaska u novi brak. Iako žena može donijeti miraz, svaki bračni drug je slobodan vlasnik svoje imovine i nema pravo na ono što drugi stekne za vrijeme braka (§ 1237). Stoga muž može samo uživati miraz, ali mu je vlasnik žena.⁷⁷ Međutim, muž ima pravo upravljati ženinom slobodnom imovinom i zadržati koristi od nje sve dok se žena tomu ne usprotivi (§ 1238).⁷⁸ Dakle, „muževljeva vlast“ ogleda se u njegovoj moći odlučivanja i upravljanja u braku, a žena ga je bila dužna slušati.

Kod sklapanja braka vrijedio je konfesionalni i civilni brak (obavezan u Međimurju). Država je člankom 28 Ustava stavila brak pod zaštitu države, no kako je on u većini bio crkveni, a u Kraljevini SHS / Jugoslaviji su bile brojne vjeroispovijesti, tako je svaka od njih regulirala bračne dužnosti i obaveze. Za Hrvatsku i Slavoniju na snazi je bilo crkveno ženidbeno pravo, prema konkordatu cara Franje Josipa I sa Svetom Stolicom iz 1855. god., te je sudbenost za crkveni brak pripadala crkvenim sudovima, a civilni su sudovi rješavali samo građansko-pravne posljedice ženidbe.⁷⁹ Prema Rimokatoličkoj crkvi brak je nerazrješiv, osim smrću supružnika, no postoji „rastava od stola i postelje“ kojom supružnici žive odvojeno, ali

⁷⁴ Eisner, B., *Privatno-pravni položaj žene po današnjem pravu Jugoslavije i njegovo uređenje u jedinstvenom Građanskom zakoniku za Jugoslaviju*, Spomenica Mauroviću o njegovoj šestogodišnjici, Štamparija Globus, Beograd, 1934., str. 6, 23, 78.

⁷⁵ Isto, str. 8.

⁷⁶ Isto, str. 9.

⁷⁷ Isto, str. 10-11.

⁷⁸ Isto, str. 10, 78.

⁷⁹ Prokop-Kulenović, A., *Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ*, AFŽ, Zagreb, 1946., str. 12; Werk, H., *O razrješivosti braka, i o sudjenju u bračnim sporovima*, Nova Evropa, br. 9, 1929., str. 260-266.

su formalno u braku i ne mogu sklopiti novi. Zbog zbrke ženidbenih propisa i vjerske pripadnosti, stanovništvo nije bilo jednako pred zakonom, te su jedni mogli okončati brak, a drugi nikako.

U pravu nasljeđivanja Opći građanski zakonik u potpunosti izjednačuje nasljedno pravo muških i ženskih rođaka, zakonskih potomaka, te položaj udovice i udovca (koji bi dobili polovinu ili četvrtinu ostavštine, ovisno s kojim su je srođnicima dijelili, a ako nisu, dobili bi je cijelu).⁸⁰ Međutim, OGZ daje posebnim zakonima da odstupe od općeg zakonskog reda nasljeđivanja koji se odnose na seoske inokosne obitelji, obiteljske zadruge, seljačka dobra i dr. (§ 761). Tako su ostavljeni na snazi posebni propisi o nasljednom pravu seljačkih dobara (primjerice Zakon o zadruzi u Hrvatskoj i Slavoniji iz 1889.)⁸¹ Ta je stavka važna za seoske obitelji središnje Hrvatske u kojima jednako nasljeđivanje ženske i muške djece vodi usitnjavanju seljačkog posjeda, uništavanju obitelji kao ekonomske zajednice i pauperizaciji sela, stoga je seljaštvo zaobilazilo nasljedno pravo OGZ-a i nadomještalo ga svojim običajnim pravom.

U odnosima prema djeci, vrijedila je očinska vlast, slično po principu odnosa prema ženi, kao zavisnim članovima obitelji. Djeca dobivaju očevo prezime, grb i stalež. Otac odgaja djecu kao njihov skrbnik, zastupa ih i upravlja njihovom imovinom dok su pod njegovom vlašću. Kod rastave braka, djeca su pripadala ocu dok bi kod majke dječaci bili do četiri, a djevojčice do sedam godina.⁸² Po smrti oca, majka je mogla biti skrbnik djece, ali je imala tutora kojeg bi imenovao otac.

Prema tako konzervativnom zakonodavstvu još iz polovice 19. stoljeća, društvo je namijenilo ženi da prije svega bude supruga i majka, a muškarcu da bude hranitelj obitelji i glavni upravitelj tako što snosi sve troškove braka. Taj se odnos ogleda u principu „muževljeve vlasti“ i zavisnosti žene o mužu. Društvena stvarnost se u prvoj polovici 20. stoljeća počela mijenjati i razgrađivati takve odnose ulaskom žena u sve razine obrazovanja, a ponajviše plaćeni, javni rad izvan kuće. Zakonodavstvo sporo prati društvene procese, iako ističe da polazi od načela ravnopravnosti poslovne sposobnosti žena i muškaraca, utvrđuje rodne odnose koji se već transformiraju, tako da ne udovoljava novim potrebama žena, naročito bitnima na području zapošljavanja, napredovanja na poslu i jednakog vrednovanja rada. Drugi europski građanski zakonic (njemački, švicarski, francuski) toga doba također

⁸⁰ Eisner, B., nav. dj., str. 17, 81.

⁸¹ Isto, str. 18, 82.

⁸² Prokop-Kulenović, A., nav. dj., str. 22.

ograničavaju udanoj ženi slobodu da vrši samostalno zanimanje. Tu ideju 1930-ih godina opravdava znameniti profesor Bertold Eisner s Pravnog fakulteta u Zagrebu koji je dao prikaz nacrtu jugoslavenskog građanskog zakonika: „*Vršenje samostalnog zanimanja biće u mnogim slučajevima nespojivo sa zadaćom i dužnostima žene u braku i u porodici. Ako se hoće postići svrha braka, mora se u tom pogledu ograničiti sloboda udate žene, iako se načelno priznaje njezina potpuna poslovna sposobnost.*“⁸³ Ta su se ograničenja provodila na svim razinama i različitim zakonskim propisima za razna zanimanja. Žene u Hrvatskoj studij prava mogle su pohađati u međuraću, no tamo nisu osobito brojne, pa je i sama pravnička profesija pretežito muška, tako i zakonodavna tijela i sve visoke političke službe koje donose odluke. Ipak, žene su već počele raditi kao pravnice i odvjetničke vježbenice, te je Zakon o advokatima iz 1929. eksplicitno ženama dopustio da budu odvjetnice. Napredovanje im je otežano, no žene su do tada radile i na sudu i u ministarstvima, stoga je potpuno kontradiktorna pozitivnim zakonima bila odredba Zakona o sudijama redovnih sudova iz 1929. god. da žene ne mogu biti sutkinje, čime im je ta profesija bila nedostupna kao i svećenički poziv.⁸⁴ Visokoobrazovanim i kvalificiranim ženama priječeno je materijalno i statusno napredovanje. U ministarstvu prometa mogle su vršiti samo službu telefonistica, daktilografinja i blagajnica; ograničen broj mjesta za žensko osoblje i činovništvo (numerus klauzus) bio je u ministarstvu pošta i telegrafa (do 30 % žena s nepotpunom srednjom školom, do 25 % sa završenom srednjom školom i do 10 % sa završenim fakultetom).⁸⁵ U državnoj administraciji ženama je otežano zaposlenje i karijerno napredovanje: nema šefica odjela ili načelnica u ministarstvima, državno računovodstvo ne prima ženske činovnice, ženama se ne dopušta da budu tajnice sveučilišta, žena nema ni u diplomatskim karijerama. U financijskim zavodima, koji su im prije Prvog svjetskog rata bili potpuno nedostupni, u međuraću dobivaju samo drugorazredne poslove, primjerice kao daktilografinje ili brojačice u Narodnoj banci.⁸⁶ Zbog načela oca kao hranitelja obitelji koji snosi troškove braka, činovnice u državnoj službi udane također za državnog činovnika imale su upola manji osobni dodatak na skupoću koji je činio znatan udio u obiteljskim financijama, da bi im kasnije bio potpuno ukinut zbog krize, dok su one čiji muž nije bio državni činovnik imale puni dodatak. Činovništvo je također imalo pravo na porodični dodatak koji se dodjeljivao ocu za zavisne članove obitelji, ako žena ne radi, ali je i

⁸³ Eisner, B., nav. dj., str. 84.

⁸⁴ Božić, A., *Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas*, doktorska rasprava, Beogradski univerzitet, Pravni fakultet, Beograd, 1939., str. 179-180.

⁸⁵ Isto, str. 181; Ograjšek Gorenjak, I., nav. dj., 2014., str. 262-263.

⁸⁶ Božić, A., nav. dj., str. 181.

on usred krize ukinut. Djeca su primala mirovinu po ocu, a zaposlene žene bile su zakinite u prijenosu svog prava na mirovinu na djecu.⁸⁷ Uredbom iz 1935., te kasnijim uredbama kojima se udanim ženama, državnim, banovinskim i gradskim namještenicama, oduzima jedan dio plaće, htjela se provesti štednja i dati ženama do znanja da nisu poželjne u javnim službama. „... efekat tih uredaba je bio katastrofalan – jer su žene bile prisiljene ili da se rastaju od svojih muževa i time razore svoju porodicu, ili da bijedno životare sa svojom porodicom iz jedne i pol plaće, dok prije nisu mogli da izlaze na kraj ni sa dvije cijele. Mnoge pak neudate nisu se usudile da stupe u brak pod ovakvim nimalo ružičastim perspektivama. ... Žene u 99 posto slučajeva idu u ured iz nužde, pa ni smanjenje plaće nije moglo djelovati u tom smjeru da izbjegavaju ili da napuste javnu službu.“⁸⁸ Upravo je činjenica da su udane žene radile diskriminirala njihov položaj i na poslu i u društvu nemogućnošću da ostvare financijska prava za svoj rad i djecu. Neravnopravan položaj žena u obitelji reflektirao se putem radnog zakonodavstva na rodne odnose u društvu prema kojima je žena zavisni i potrebiti član zajednice.

Emancipaciju žena pokretali su ekonomski procesi i obrazovanje, no pravni propisi tvrdoglavo su se opirali i težili očuvanju zadanih uloga građanskog društva prve polovice 19. stoljeća s malim ustupcima za žene. Zato je svaki iskorak žena u razna, kao i u više pozicionirana zanimanja posebno popraćen od strane brojnih ženskih udruga i tiskovina.

⁸⁷ Ograjšek Gorenjak, I., nav. dj., 2014., str. 260-262; Đuranović-Janda, S., *Žena u radnom odnosu*, Naprijed, Zagreb, 1960., str. 114-115.

⁸⁸ Prokop, A., *Žene u javnoj službi*, Ženski svijet, br. 7-9, XI 1939., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 401.

4. GOSPODARSKE I DEMOGRAFSKE PRILIKE

Kraljevina SHS / Jugoslavija bila je ekonomski zaostala, industrijski nerazvijena kapitalistička zemlja kojoj je osnovna djelatnost bila poljoprivreda. Hrvatska tako dijeli njezinu sudbinu što je iskazano malenim rastom njezinog bruto-domaćeg proizvoda od 1,4 % na godinu kroz međuratno razdoblje, odnosno imala je i sporiji razvoj unutar Jugoslavije ostvarujući tek dvije trećine prirasta BDP-a koji je ostvarila Jugoslavija.⁸⁹ Poljoprivreda je početkom 1920-ih godina s tri četvrtine zaposlenog stanovništva ostvarivala nešto manje od polovice nacionalnog dohotka, a taj se udio smanjio samo za par posto do kraja 1930-ih godina kad je u njoj zaposleno dvije trećine stanovništva. Obilježava ju spor porast proizvodnosti rada, a samim time i sporiji rast BDP-a.⁹⁰ Udio poljoprivrede u ukupnom stanovništvu pokazatelj je gospodarskog razvoja zemlje, a prema njemu Hrvatska je tada bila na razini zapadnih europskih zemalja prve polovice 19. stoljeća, dok je u usporedbi sa zemljama Srednje Europe bila najnerazvijenija tijekom cijele prve polovice 20. stoljeća.⁹¹ Uzrok toj gotovo stoljetnoj zaostalosti je previše ljudi na premalo zemlje, to jest agrarna prenapučenost ili skrivena nezaposlenost koja je postojala i od ranije, no pokušala se revolucionarno riješiti agrarnom reformom, odnosno uzimanjem zemlje od veleposjednika i davanjem onima koji je obrađuju.

Na području Hrvatske je prema prvom popisu stanovništva 1921. god. bilo 3 443 375 stanovnika, 1931. god. 3 785 455, a u Savskoj banovini 2 718 714. Stanovništvo Hrvatske raslo je stopom od 0,9 % godišnje tijekom prve polovice 20. stoljeća.⁹² Između dva popisa 1921. i 1931. godine, prirodni prirast Savske banovine bio je 10,46 %, dvostruko manji od primjerice Bosne i Hercegovine ili Srbije. Na području Jugoslavije bilo je pak 12 milijuna 1921., te 13,9 milijuna stanovnika 1931. godine. Jugoslavija je imala prirast od 14,8 % godišnje, puno brži od europskih zemalja. Ukupno stanovništvo joj je u deset godina poraslo za 15,9 %, a poljoprivredno stanovništvo gotovo jednako (za 15,8 %).⁹³ Iako je porast broja stanovnika Hrvatske bio manji od jugoslavenskog, te se udio poljoprivrednog stanovništva smanjio (sa 72,6 % 1921. g. na 69,5 % 1931. g.), on je u deset godina u apsolutnom broju porastao, pa je gotovo nepromijenjena struktura stanovništva ukazivala na stagnaciju u

⁸⁹ Stipetić, V., *Gospodarstvo Hrvatske 1919. - 1940.*, Rad HAZU, 495, Zagreb, 2006., str. 203, 288.

⁹⁰ Isto, str. 252, 260.

⁹¹ Isto, str. 226, 281, 294.

⁹² Isto, str. 226; Šimončić-Bobetko navodi preračunate podatke za 1921. od 3 427 268 stanovnika (1980., str. 21).

⁹³ Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, II, Rijeka-Pula, 1985., str. 192-193, 196.

gospodarstvu zemlje.⁹⁴ Prijelaz iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja bio je premali, samo 5 do 6 % u dvadeset godina. Slaba industrija nije mogla apsorbirati toliki broj radno aktivnog stanovništva na selu. Višak agrarnog stanovništva (agrarna prenapučenost) je onaj dio stanovništva koji ima marginalnu proizvodnost rada jednaku nuli u nepromijenjenim uvjetima.⁹⁵ Drugim riječima, njihovo sudjelovanje u nacionalnom dohotku bilo je onoliko koliko i potrošnja onog što su sami proizveli.⁹⁶ Zbog tog nepovoljnog odnosa proizvodne površine i broja ljudi na njoj, zarada se mogla ostvariti jedino najamnim radom izvan sela. Čak je jedna trećina radno aktivnog poljoprivrednog stanovništva Hrvatske 1931. g. bila prenaseljena, odnosno skriveno nezaposlena na selu. Najveća agrarna prenapučenost je iza Korduna i Like, bila upravo u sjeverozapadnom dijelu Hrvatske, u Hrvatskom zagorju i Prigorju.⁹⁷ Zagorje je 1931. imalo najveću poljoprivrednu gustoću (odnos obradive površine i poljoprivrednog stanovništva), preko 200 poljoprivrednih st./km² (kotar Pregrada 264, Krapina 260, Ivanec 251, Zlatar 232, Klanjec 206), dok je jugoslavenski prosjek bio 114.⁹⁸ U Zagorju je prenaseljenost iznosila 52 % agrarnog stanovništva, a cijeli središnji dio Hrvatske od Varaždinske županije, preko Zagrebačke do Karlovca imao je 250 000 prenaseljenog stanovništva, odmah potom slijedi posavski dio Zagrebačke, te Bjelovarsko-križevačka županija.⁹⁹ Dijeljenje posjeda i porast stanovništva na njemu bio je velik društveni problem.

Agrarna reforma u međuraću bitna je za razumijevanje demografske strukture Hrvatske s obzirom na to da je prema popisu stanovništva 1921. godine 72,6 % pučanstva živjelo od poljoprivrede, većina na sitnom posjedu. Ona je provedena djelomično i nepravilno od 1919. do 1931. godine zbog političkih, a ne socijalnih razloga. Trebala je riješiti do tada glavnu suprotnost u gospodarstvu, a to je odnos veleposjednika i sitnog seljaštva koje je jedva preživljavalo na malim česticama zemlje. Međutim, u interesu vladajućeg režima, najviše je poštediti posjede u Slavoniji, a najviše je pogodila Hrvatsko zagorje. Siromašno seljaštvo sjeverozapadnih krajeva Hrvatske dobilo je manje nego što je očekivalo jer ondje reforma nije bila vezana uz kolonizaciju, oni ne odlaze u Slavoniju poput srpskih dobrovoljaca s namjerom da promijene demografsku sliku (do 1928.), pa je problem prenapučenosti i nedostatka zemlje, time gladi i nezaposlenosti i dalje ostao. U prvom periodu 1919. – 1920. agrarna

⁹⁴ Stipetić, V., nav. dj., str. 226, 280-282.

⁹⁵ Isto, str. 240.

⁹⁶ Mirković, M., nav. dj., str. 222.

⁹⁷ Stipetić, V., nav. dj., str. 242-244.

⁹⁸ Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, I, AGM, Zagreb, 1997., str. 188.

⁹⁹ Stipetić, V., nav. dj., str. 243.

reforma nije učinila ništa u vezi agrarne prenapučenosti u Hrvatskom zagorju. Isprva se zemlja daje u zakup, na jednu pa na četiri godine. Od 1925. moguć je fakultativni otkup, zemlja je skupa i seljaci se zadužuju, veleposjednici prodaju ono što im je ostalo, te nestaje veleposjed u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a jača srednji sloj seljaštva. Provodi se do 1927. ograničena kolonizacija Zagoraca i Podravaca u kotareve Podravska Slatina, Virovitica, Valpovo, Našice, Donji Miholjac, Požega i Osijek.¹⁰⁰ Reforma je likvidirana 1931., a popis stanovništva i posjeda iste godine pokazao je da privatnici gotovo i nemaju veleposjeda u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, oni su još ostali u Slavoniji. Provedena s ciljem da ojača srednji posjed preko pet hektara, reforma je promašena jer je on ekonomski neisplativ, odnosno trebao bi biti barem 12 hektara, kako je to pokazao O. Frangeš 1934. godine.¹⁰¹ Na području Hrvatskoga zagorja, Međimurja i Podravine reforma je obuhvatila 46 posjeda (103 492 jutra), od čega su seljaci dobili 37,6 % (38 921 jutro). Veleposjednici su sami prodali 21,3 % posjeda, a oduzeto im je 16,3 % ukupne zemlje. Seljaci su pak, kupnjom stekli 56,7 %, a u njihovu korist uzeto je 43,3 % zemlje.¹⁰² Ukupni su posjedi smanjeni. Još prije same agrarne reforme, Hrvatsko zagorje, Međimurje i Podravina imali su nepovoljnu strukturu posjeda gdje je prema njihovom popisu 1895. g. 55,2 % gospodarstava imalo do 5 jutara zemlje (na 18 % površine), njih 28,9 % od 5 do 10 jutara (na 26,5 % površine). Popis stanovništva 1931. pokazao je da su ti krajevi područja s najgušćom naseljenosti u Kraljevini Jugoslaviji, primjerice u zagrebačkom kotaru je 184, kotaru Krapina 150, a u kotaru Pregrada je 165 stanovnika po km², dok je jugoslavenski prosjek 56,3 stanovnika po km².¹⁰³ Struktura posjeda u Savskoj banovini 1931. pokazuje da je 75,9 % svih gospodarstava do pet hektara zemlje, a čak ih je 33,8 % manje od dva hektara. Srednjih gospodarstava od 5 do 20 hektara zemlje bilo je 23,2 %.¹⁰⁴ Za cijelu Hrvatsku, s Primorskom banovinom ti su postotci nešto viši. Sitni i mali posjed raširen je u Hrvatskom zagorju i Međimurju. Donja granica preživljavanja je 5 hektara, a na 2 se nije moglo držati ni zaprežnu stoku.¹⁰⁵ To su autarkične obiteljske jedinice na rubu gladi koje su obrađivale više kultura na malo zemlje, pa je seljaštvo primorano napuštati selo i sezonski raditi u industriji, gradu ili iseljavati. U Hrvatskom zagorju, zlatarskom kotaru s najviše plodne zemlje čak je oko 56 % svih gospodarstava do 2 hektara.

¹⁰⁰ Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, I, AGM, Zagreb, 1997., str. 188-189, 233, 266-267.

¹⁰¹ Isto, str. 291-293.

¹⁰² Isto, str. 309.

¹⁰³ Isto, str. 188.

¹⁰⁴ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 33.

¹⁰⁵ Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, I, AGM, Zagreb, 1997., str. 299-301.

Socijalni problem Zagorja prema R. Bićaniću nije se mogao riješiti podjelom zemlje koje nije bilo, već usmjerenjem na sekundarne djelatnosti industrije i obrta.¹⁰⁶ Upravo stoga što je Hrvatska od svih dijelova Kraljevine Jugoslavije imala najveći udio sitnog posjeda koji ne može razviti naprednu poljoprivrednu proizvodnju, agrarna reforma nije riješila problem strukture posjeda ni agrarnu prenapučenost što je rezultiralo slijevanjem seoske sirotinje u grad, odnosno prenapučenom urbanizacijom, koju nije pratila adekvatna industrijalizacija.¹⁰⁷ Poljoprivreda kao temeljna gospodarska djelatnost prepuštena je sama sebi, bez znatnih ulaganja i s 38,9 % zaduženih seljačkih gospodarstava u Hrvatskoj 1932. godine, a industrija kao alternativni izvor zapošljavanja bila je promašena makroekonomski cilj Kraljevine Jugoslavije.

Značajna ekonomska promjena koja je zadesila Hrvatsku raspadom Austro-Ugarske i ulaskom u novu državu bilo je kidanje stoljetnih veza s Mađarskom i suženje velikog unutarnjeg tržišta od oko 59 milijuna ljudi, koje je sad postalo vanjsko, na ono siromašnije od 12 milijuna ljudi s nižom kupovnom moći. S jedne je strane drugačije carinsko područje bilo loše za poljoprivredu koja je tamo plasirala svoje proizvode, naročito nakon krize agrara i pada cijena poljoprivrednih proizvoda od 1926. godine, no s druge strane bilo je dobro za razvoj industrije u hrvatskim krajevima u odnosu na jugoslavenske, te se industrijski proizvodi plasiraju na to novo, sada domaće i ratom pogođeno tržište. Iako se izvoz poljoprivrednih proizvoda jugoslavenskih dijelova bivše Austro-Ugarske upola smanjio u prvoj polovici 1920-ih godina, poljoprivreda je tada ipak doživljavala konjunkturu jer hrvatski krajevi nisu tako teško stradali u Prvom svjetskom ratu, no umjesto da se hranom opskrbe domaći pasivni gladni krajevi, poljoprivredni su se proizvodi po visokim cijenama izvozili u inozemstvo.¹⁰⁸

Hrvatska je iz periferne pozicije u Austro-Ugarskoj ušla u Kraljevinu SHS / Jugoslaviju kao razvijena sastavnica zbog središnjeg geografskog smještaja, a time prometne povezanosti i očuvane industrije. Prema udjelima pojedinih grana djelatnosti unutar jugoslavenskog gospodarstva, uža Hrvatska je kreditiranjem razvoja gospodarstva bila vodeća u financijama sve do sloma privatnog bankarstva 1931. godine (s 47 % privatnog kapitala države, a 40 % samo u Zagrebu koji je tako bio trgovačko, financijsko i industrijsko središte).

¹⁰⁶ Bićanić, R., *Kako živi narod*, II, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1939.), str. 13-14.

¹⁰⁷ Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918.-1941.*, I, AGM, Zagreb, 1997., str. 395, 417.

¹⁰⁸ Stipetić, V., nav. dj., str. 223-224.

Potom ima najrazvijenije šumarstvo s 38 % vrijednosti proizvodnje drva cijele države, u stočarstvu taj je udio 27 %, a u poljoprivredi 23 %. Uža Hrvatska doprinosi industriji s 27 % i obrtu s 25 % zaposlenih u državi. Željeznička direkcija Zagreb također je vodeća po udjelu od 31 % robnog prometa, te 24 % osobnog prometa, a sama Hrvatska drži 100 % pomorskog prometa. Srbija je jedino vodeća bila u rudarstvu s 40 %, a Vojvodina u poljoprivredi s 31 % i 68 % riječnog prometa cijele države.¹⁰⁹

Kapital ostvaren u vrlo živoj poslijeratnoj trgovini drvom, poljoprivrednim, stočarskim i industrijskim proizvodima široke potrošnje investirao se dalje u industriju, a on je i dalje u velikom udjelu stranog porijekla. Tako industrija doživljava uspon nakon rata, no i prije rata je već postojala jezgra (drvena, prehrambena i građevinska industrija s manjim kapacitetima), a na nju povoljno djeluje unutarnje tržište, a potom i carinska zaštita. Napredak postignut u to doba do 1923. kasnije nije nikada dostignut. Naime, u odnosu na 1919. godinu povećanje broja dioničkih društava u industriji do 1923. bilo je više od 150 % (osnovano 256 tvornica u Hrvatskoj i Slavoniji).¹¹⁰ Razvila se tekstilna, kožna, metalska, kemijska i elektroindustrija. Stabilizacija dinara 1923. – 1925. negativno je utjecala na vanjsku trgovinu i položaj seljaka i radnika jer su dugovi iz inflacijskog perioda postali teret. Industrija se usporava nakon 1923. zbog deflacijske monetarne politike države, pada kupovne moći stanovništva i strane konkurencije, pa se 1925. uvodi protekcionistička carinska tarifa. Iako je poslijeratno stanje odavalo dojam gospodarskog napretka, zapravo se radilo o špekulaciji cijenama poljoprivrednih proizvoda, nego o razvoju proizvodnih snaga što se vidi po i dalje visokom udjelu radnog stanovništva u poljoprivredi, a malom povećanju u ostalim gospodarskim granama.¹¹¹ Položaj seljaka u poratnim godinama nešto se poboljšao zbog visokih cijena pšenice i kukuruza po kojima su se prodavale za vanjsko tržište. No, sitni seljaci nemaju viškova te ne ostvaruju dobit, ali su se u tom periodu zbog inflacije oslobodili prijašnjeg duga. Zaduživali su se tada radi ulaganja u gradnju kuća, gospodarskih zgrada ili kupovinu stoke, no kasnije su ostali prezaduženi kad je krenula kriza od 1926. s padom cijena poljoprivrednih proizvoda za 60 % zbog preplavljenog europskog tržišta jeftinom pšenicom iz Amerike, te je domaći izvoz smanjen (naročito žitarica i drva). Cijene poljoprivrednih proizvoda bile su najniže 1933./34. u doba ekonomske krize kada je 38,9 % seljačkih gospodarstava Hrvatske

¹⁰⁹ Bićanić, R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet / Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004., str. 51-53.

¹¹⁰ Šimončić-Bobetko, Z., *Gospodarstvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata*, ČSP, 22 (3), Zagreb, 1990., str. 23-24.

¹¹¹ Isto, str. 24-25.

bilo zaduženo jer je deflacija povećala glavnicu duga za 50 %.¹¹² Kriza je dodatno pogoršala situaciju, pa je hranu moralo kupovati čak 50 - 60 % stanovništva Hrvatskog zagorja. Gospodarski razvoj Hrvatske u međuratnom razdoblju prošao je nekoliko kriza i uspona. Tako je iza poslijeratne konjunktura u poljoprivredi i industriji do 1923., prva bila kriza kredita (1924. – 1925.) nakon čega je uslijedila deflacijska i protekcionistička politika, te je krenula kriza agrara. Ipak, prije same svjetske gospodarske krize koja se u Hrvatskoj odrazila od jeseni 1931. do 1934., povoljniji gospodarski razvoj bilježi se 1929., a njegov vrhunac u cijelom međuratnom periodu bio je 1930. godine. Opseg poslovanja prije velike krize povećao se u drvenoj, tekstilnoj, građevinskoj, papirnoj, kemijskoj i industriji stakla. Spram perioda do polovice 1920-ih godina, u drugoj se industrijski razvoj gotovo prepolovio (176 novih tvornica), no i dalje je osnovano dosta tvornica i zaposleno puno radnika.¹¹³ Po broju poduzeća krajem 1926. u užoj Hrvatskoj, najveći je bio iz prehrambenog sektora (491), potom drvne industrije (239), te slijede iz kemijske (77), ciglarske (75), metalurgijske (70) i tekstilne (65) industrije koja najbolje prolazi jer je carinskom zaštitom 1925. dobila monopolističke pozicije u zemlji. Tada se osnivaju velike tekstilne tvornice na području Hrvatskog zagorja i Međimurja s dugom tradicijom kućnog obrta i velikom gustoćom stanovništva. Žene sa sela rade na uvezenim istrošenim strojevima za male nadnice na čiji račun strani kapital ostvaruje profit. Industrijalizacija je bazirana na eksploataciji i polukolonijalnom položaju zemlje.¹¹⁴ Do kraja 1920-ih godina otvaraju se škare cijena na štetu proizvođača poljoprivrednih proizvoda čije cijene padaju kao i kupovna moć tri četvrtine stanovništva uže Hrvatske, te ono traži posao izvan sela.

Velika gospodarska kriza zahvatila je industriju 1931. – 1934. s time da je naznaka već bilo 1930. povećanjem ženske, a smanjenjem muške radne snage, dok je najteža krizna bila 1933. godina (1932. vrhunac je agrarne krize, a u svijetu je industrijska proizvodnja opala za 37 %).¹¹⁵ Slomom austrijskih i njemačkih banaka, te ukidanjem zlatne valute u Engleskoj, zagrebački novčani zavodi uvode restrikcije kredita o kojima ovisi svo hrvatsko gospodarstvo. Kad ujesen 1931. slom doživljava i Prva hrvatska štedionica, te se uvodi moratorij isplata u bankama, zamire gospodarski život i novca nedostaje na tržištu. Propala su brojna industrijska poduzeća, pogotovo manja iz poslijeratnog perioda. Naročito je pogođena drvna industrija

¹¹² Šimončić-Bobetko, Z., *Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb, 1980., str. 24-26.

¹¹³ Isto, str. 28-29.

¹¹⁴ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 173-175.

¹¹⁵ Isto, str. 180. Prema M. Kolar u Hrvatskoj je najkriznija bila 1933., a prema Šimončić-Bobetko 1932. godina.

koja radi za izvoz, te građevinarstvo, a dobro su radila poduzeća za proizvodnju energije, ugostiteljstvo i tekstilna industrija koju štiti carinska politika. Dolazi do povećane nezaposlenosti koja kulminira 1932. i 1933. (za 18 % smanjen broj radništva u odnosu na povoljnu 1929., osobito muške radne snage, no raste broj ženske). Provodi se racionalizacija u obliku snižavanja troškova proizvodnje na račun smanjenih radničkih nadnica umjesto modernizacijom proizvodnje.¹¹⁶ Gospodarsko oživljavanje Hrvatske ponovno kreće 1934. godine i do kraja desetljeća na njezin razvoj utječe vanjskopolitičko usmjerenje prema silama Osovine (izvoz drva u Italiju). Raste zaposlenost, naročito žena, no nadnice su niske i slaba kupovna moć što će povećati štrajkove. Država intervenira u gospodarstvo, posebno u trgovinu poljoprivrednim proizvodima i seljačka zaduženja, a carinskom zaštitom domaća industrija se gotovo monopolizira, ali se karteliziranjem učvršćuju pozicije i koncentracija krupnog kapitala. Kraj krize i gospodarski polet od 1935. očituje se po porastu proizvodnje, izvozu prvenstveno u Treći Reich (prehrambena industrija i poljoprivredni viškovi) i broju zaposlenih (rast u tekstilnoj, građevinskoj i kemijskoj industriji). Zbog pripojenja Austrije Trećem Reichu u tekstilnoj se industriji javila kriza 1938. jer je od tamo nabavljala pamučno predivo, a uvoz je postao ograničen.¹¹⁷ Prostor Hrvatske krajem međuraća, iako usporava ekonomski razvoj spram Jugoslavije, te je nakon krize osnovano 125 novih tvornica, 1938. ima 1242 industrijska poduzeća što čini 29,18 % svih jugoslavenskih poduzeća, a najveći je broj otpadao na prehrambeno-poljoprivrednu granu (431 ili 34,71 % ukupnog broja tvornica Hrvatske, odnosno 31,37 % cijele države), drvnu (203 ili 16,34 %, odnosno 32,64 % cijele države), elektroprivredu (162 ili 13,04 % hrv. tvornica, odnosno 26,69 % jugoslavenskih), tekstilnu (121 ili 9,74 %, odnosno 24,64 % jugoslavenskih), kemijsku (79, tj. 32,78 % jugoslavenskih) i preradu metala (79, tj. 27,92 % jugoslavenskih poduzeća). Ekstraktivna industrija činila je samo 3,22 % hrvatskih poduzeća, ali 41,67 % poduzeća cijele države.¹¹⁸

Hrvatsku industriju međuratnog razdoblja, koja je neravnomjerno napredovala teritorijalno i po granama (laka industrija, posebno tekstilna, prehrambena, kožna i kemijska s najvećim ulaganjima, a zapostavljena teška industrija) obilježavaju tehnička zaostalost, mizeran položaj radništva i velik udio stranog kapitala koji je s malo ulaganja, tj. uvezenom starom opremom težio velikom profitu na račun jeftine radne snage.¹¹⁹ Industrijalizacija se

¹¹⁶ Isto, str. 179-183.

¹¹⁷ Isto, str. 185-195.

¹¹⁸ Šimončić-Bobetko, Z., *Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb, 1980., str. 30-31.

¹¹⁹ Isto, str. 31-33.

provodila bez plana, odnosno prema privatnim interesima i inicijativama poduzetnika i industrijalaca. Najviše je ulaganja kapitala tijekom cijelog razdoblja bilo u konjunktornoj fazi nakon Prvog svjetskog rata, a potom, iako upola manje nego tada, za vrijeme velike gospodarske krize.¹²⁰ Upravo taj podatak govori o iskorištavanju radništva u potrazi za zaradom, a to se najbolje vidi na primjeru tekstilne industrije koja u to vrijeme doživljava napredak i porast zaposlenosti, osobito žena.

¹²⁰ Stipetić, V., nav. dj., str. 264-265.

5. KRETANJE I STRUKTURA ZAPOSLENOSTI ŽENA

Kretanje zaposlenosti i struktura radne snage ovisi o gospodarskim prilikama i pokazuje gospodarsko stanje zemlje. Statistički podatci za Kraljevinu SHS / Jugoslaviju u razdoblju između dvaju svjetskih ratova vrlo su manjkavi, s loše razrađenim kriterijima, te nisu na vrijeme bili obrađivani i objavljivani. Iz tih je razloga pitanje zaposlenosti, kao i nezaposlenosti kao druge strane medalje, rijetko i nepotpuno proučeno u radovima iz gospodarske povijesti, a stanje je još teže po pitanju zaposlenosti žena za dotični period. Autori koji su se time bavili poglavito su se služili statistikama dvaju popisa stanovništva iz 1921. i 1931. godine, te periodičkim osiguranjima radništva i činovništva. Znamenit je napor u tom području poduzela profesorica Mira Kolar u svojoj neobjavljenoj doktorskoj disertaciji u tri sveska iz 1977. godine: *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, za koji je sama autorica govorila da bi ga trebalo osuvremeniti, no izdana su dva članka polovicom 1980-ih godina kao izvadci iz toga rada. Ovdje će on poslužiti kao osnova za prikaz ženske zaposlenosti.

Kao što je već ranije navedeno, struktura stanovništva Hrvatske bila je agrarna kroz cijeli međuratni period. Na prvom popisu 1921. udio poljoprivrednika u ukupnom stanovništvu je 72,6 %, a na drugom 1931. je 69,5 %, dok je nepoljoprivrednika 27,4 % na prvom, te 30,5 % na drugom popisu.¹²¹ Stoga je vidljivo da tih nekoliko postotaka nije bitno izmijenilo radnu strukturu stanovništva, pa ni ukupno gospodarstvo temeljeno na poljoprivredi s malim pomacima u razvoju industrije. Za Jugoslaviju podatci su nešto nepovoljniji, tako da 1921. 80 % aktivnog stanovništva radi u poljoprivredi (76 % muškaraca i 88 % žena) i 9 % u industriji i obrtu (12 % muškaraca i 3 % žena), a 1931. godine taj je udio 76 % (83 % žena) u poljoprivredi i 11 % (6 % žena) u industriji i obrtu.¹²² U Hrvatskoj osim što raste broj stanovništva, raste i broj stanovnika u radnoj dobi (od 15 do 64 godine) za 25 % između 1910. i 1940., pa je tim veći pritisak na zapošljavanje koji se, kako je već rečeno u vezi s agrarnom prenapučenosti, mogao riješiti unutar sekundarnih djelatnosti, kroz industrijalizaciju i urbanizaciju.¹²³ Industrija, koja je u užoj Hrvatskoj bila jača ekonomska grana spram ostalih jugoslavenskih područja, ipak se nedovoljno razvijala da apsorbira svo to

¹²¹ Stipetić, V., *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, Rad HAZU, 495, Zagreb, 2006., str. 226.

¹²² Gjukić, M., *O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918 –1953. godine*, Ekonomski pregled, 5, br. 12, Zagreb, 1954., str. 815.

¹²³ Stipetić, V., *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, Rad HAZU, 495, Zagreb, 2006., str. 228.

agrarno radno sposobno stanovništvo. Stoga će postojeća demografska struktura utjecati na kretanje i strukturu zaposlenosti.

Procjene zaposlenosti razlikuju se prema različitim autorima možda samo neznatno, a rezultat su drugačijih preračunavanja podataka na osnovu nekonzistentnih kriterija popisa stanovništva i ureda za socijalno osiguranje radnika, iako je Savska banovina imala razvijenu statističku službu tržišta rada unutar Kraljevine Jugoslavije. Vladimir Stipetić tako uzima radni kontingent od 15 do 64 godine starosti, čija se zaposlenost u Hrvatskoj povećala s 10 % prije Prvog svjetskog rata na 18,4 % prije Drugog svjetskog rata, a među zaposlenima je uočljiv stalni porast broja zaposlenih žena.¹²⁴

Tablica 1: Zaposlenost u Hrvatskoj izvan poljoprivrede 1913. – 1940.

Godina	Radni kontingent (15-64 godine, apsolutno)	Zaposleno (apsolutno)	Zaposleno (%)	Zaposleno žena	
				apsolutno	zaposleno (%)
1913.	2 088 000	(210 000)	10,1	...	...
1921.	2 065 000	295 000	14,3	...	...
1931.	2 327 000	380 000	16,3	89 000	23
1940.	2 542 000	468 000	18,4	117 000	(25)

Izvor: Stipetić, 2012., str. 227 i 240.

Tablica 2: Zaposlenost stanovništva Hrvatske 1921. – 1940.

	1921.	1931.	1940.
Radni kontingent (15-64 godine)	2 065 000	2 327 000	2 542 000
Poljoprivrednika	1 536 000	1 641 000	1 717 000
Zaposlenih (izvan poljoprivrede) od čega u:	295 000	380 000	468 000
-industriji i obrtu	139 000	197 000	240 000
-trgovini, prometu i kreditu	73 000	85 000	98 000
-građevinarstvu	28 000	32 000	42 000
-ostalom (javne službe, školstvo, zdravstvo i dr.)	55 000	66 000	88 000
Kućanice (izvan poljoprivrede)	216 000	285 000	328 000
Učenika	18 000	21 000	29 000

Izvor: Stipetić, 2006., str. 280.

V. Stipetić ne uspoređuje zaposlenost prema podacima popisa o aktivnim osobama jer su taj pojam popisi različito definirali. To se osobito tiče žena koje su u starijim popisima bile

¹²⁴ Stipetić, V., *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*, HAZU, Zagreb, 2012., str. 226.

svrstavane u kućanice, a ne u aktivne osobe dok su u poljoprivredi bile jednako aktivne kao muškarci. Osim toga, osiguranja su izostavljala poljoprivredu iz podataka o zaposlenima. Stoga Stipetić koristi broj ljudi u dobnoj strukturi (15-64 godine) kao jasniju sliku o zaposlenosti, iako ih statistika nije sve pratila kao aktivne.

U Jugoslaviji se povećavao broj zaposlenih, gotovo se udvostručio u dvadeset godina od 616 000 u 1920. g. na 1186 000 u 1940. g., naročito 1920-ih godina, no kriza usporava taj trend, te se on opet vraća do kraja 1930-ih godina.¹²⁵ Na temelju tih podataka raznih zavoda za osiguranje i procjene udjela Hrvatske od 28 % zaposlenih u Jugoslaviji 1920. g., a kasnije oko 26 %, V. Stipetić je procijenio broj zaposlenih na ukupnom području Hrvatske (i onom tada isključenom). Prema tom računu broj se zaposlenih u dvadeset godina povećao s 14,3 % na 18,8 %, ¹²⁶ a ima i neznatno veći udio poljoprivrednika (74,4 % 1921. i 70,5 % 1931.) od službenih podataka. Ti su rezultati dani u tablicama 1 i 2.

Mijo Mirković opaža razlike u vezi s brojem zaposlenih u Jugoslaviji za dva popisa s drugačijim kriterijima. Popis zaposlenih osoba prema glavnom zanimanju iz 1921. g. bilježi veći udio u poljoprivredi (80,4 %) i manji u industriji (8,6 %), nego li popis glave kućanstva prema glavnom zanimanju iz 1921. sa 75,9 % u poljoprivredi (uz stočarstvo, šumarstvo i ribolov) i 9,8 % u industriji.¹²⁷ Prvo grupiranje svih popisanih zaposlenih osoba spram samo jedne osobe po kućanstvu daje točnije ekonomske rezultate jer se ovdje popisuju i žene i odrasla djeca koja rade na seljačkom gospodarstvu, što „još povećava agrarni karakter narodnog gospodarstva seljačkih zemalja“.¹²⁸ Tu se vidi stvaran broj ljudi koji radi u primarnim djelatnostima i udio poljoprivrede u nacionalnom dohotku. U užoj Hrvatskoj između Save i Drave jače su bili razvijene financije, industrija, obrt i promet. Popis zaposlenih prema glavnom zanimanju iz 1931. godine u Jugoslaviji bilježi da se u poljoprivredi smanjio udio stanovništva na 76,3 %, odnosno da je porast poljoprivrednog stanovništva u deset godina bio samo 5,2 % što, prema Mirkoviću, ne može biti točno jer je porast stanovništva bio 15,8 %. Dakle, preostaje da se u novijem popisu upisivao manji broj žena kao zaposlen u poljoprivredi, manje nego 1921., dok bi ih trebalo biti puno više jer je njihov odlazak iz primarnih djelatnosti u ukupnom broju (100 000) u druga zanimanja jako mali u odnosu na muškarce (400 000) u tih deset godina. Jugoslavija je i dalje agrarna, iako je

¹²⁵ Isto, str. 237-238.

¹²⁶ Isto, str. 238-240.

¹²⁷ Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, II, Rijeka-Pula, 1985., str. 189-191.

¹²⁸ Isto, str. 190.

1931. g. porast zaposlenih u industriji za 37,4 % spram 1921. godine, u ukupnom broju povećanje je malo (godišnje oko 10 000 radnika u industriji i isto toliko u obrtu), te je samo 10,7 % zaposleno u industriji i obrtu (isti udjeli za Hrvatsku u poljoprivredi i industriji prema službenoj statistici iz 1931. g. kod Mirkovića).¹²⁹

Zdenka Šimončić-Bobetko smatra, kao i Rudolf Bićanić, da je Hrvatska ušavši u novu Državu SHS 1918. godine s očuvanom industrijom, koja je porast zaposlenih zabilježila pred Prvi svjetski rat, zapošljavala 33 % svih industrijskih radnika Jugoslavije i to joj je donijelo prednost u daljnjem razvoju.¹³⁰ Taj visoki udio broja zaposlenih u sekundarnim djelatnostima unutar Jugoslavije Hrvatska je zadržala kroz cijelo razdoblje: 1932. u Savskoj banovini je 28,52 % industrijskih radnika,¹³¹ a 1938. godine Hrvatska i Slavonija zapošljavat će u industriji 28,67 % radnih mjesta od ukupnog broja u cijeloj državi (zajedno s Dalmacijom 32,45 %).¹³²

Statistike socijalnog osiguranja omogućuju praćenje kretanja i rasta radne snage za razliku od popisa stanovništva koji daje statičnu sliku udjela radnih slojeva u stanovništvu. Osiguranje radništva od nesreća i bolesti postalo je 1922. g. Zakonom o osiguranju radnika, osim poljoprivrednih, obavezno za cijelu Jugoslaviju, te ga se krajem 1930-ih pridržava većina poslodavaca. Činovništvo se zasebno osiguravalo u Merkur, rudari u Bratimskim blagajnama, željezničari u Bolesničkom fondu Državnog saobraćajnog osoblja, a većina preko Središnjeg ureda za osiguranje radnika (SUZOR) gdje je 1931. bilo osigurano 58 % radništva. Dakle, statistike osiguranja ne služe za određivanje apsolutnog broja radništva, već su pokazatelj trenda zaposlenosti po gospodarskim granama (isprva 20, potom 28 skupina, vođene tako od 1932. g. kad su reorganizirani okružni uredi).¹³³ M. Kolar smatra da je to osigurano radništvo radnička klasa, pa iako je zabilježen njegov rast, u ukupnom stanovništvu čini vrlo mali i slabi sloj (7 % osiguranog stanovništva Savske banovine 1930., a 6,74 % 1939.).¹³⁴ Glavno je pitanje u međuraću tko je radnik. Zakoni o socijalnom osiguranju i radnjama pojam ne definiraju precizno, a poljoprivredno radništvo, nadničari i sluge su

¹²⁹ Isto, str. 194-198.

¹³⁰ Šimončić, Z., *Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918-1941)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 1, Zagreb, 1974., str. 61.

¹³¹ Stipetić, V., *Gospodarstvo Hrvatske 1919.-1940.*, Rad HAZU, 495, Zagreb, 2006., str. 261.

¹³² Šimončić-Bobetko, Z., *Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb, 1980., str. 32.

¹³³ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 196.

¹³⁴ Isto, str. 205.

isključeni. Budući da prema popisima stanovništva po glavnom zanimanju ljudi navode poljoprivredu na prvom mjestu, ne vode se kao radnici u industriji, pa izlaze premale brojke onih koji rade izvan poljoprivrede. Zbog agrarne prenapučenosti i slabe proizvodnosti, zemlja seljaštvu pruža očuvanje gole egzistencije, ali ne daje zaradu za ostale osnovne potrebe, stoga ju seljaštvo traži izvan poljoprivrede. U stvarnosti se radi o društvenom procesu u kojem seljaci jedan dio godine rade za nadnicu, te imaju dvostruko zanimanje kao radnici-seljaci i nose razvoj industrije u užoj Hrvatskoj koja je, kako je već rečeno, tu jača nego u Jugoslaviji, izuzevši Sloveniju. To je jedan hrvatski specifikum, te je teško govoriti o razvoju prave radničke klase kao u Njemačkoj u kojoj je dvije trećine radništva osigurano u to doba. Zapravo je to vrlo spor proces pretvorbe agrarnog društva središnje Hrvatske i Slavonije u industrijsku zemlju, koji je nakon 1945. proveden naglo, gotovo na silu. „Sjeverno-hrvatski radnik-seljak nije bio niti pravi seljak, niti pravi radnik, iako je imao osobine obiju društvenih grupa, a takvih je radnika bilo preko polovine u industriji sjeverne Hrvatske.“¹³⁵ Prema *Anketi o radničkim nadnicama i zaradi u industriji* za 270 poduzeća koju je 1935. g. provela Trgovinsko-industrijska komora u Zagrebu, radnici-seljaci činili su 53 % ukupnog radništva. U pojedinim su granama bili premoćni: 83 % u rudarstvu, 73 % u industriji cigle, 69 % u građevinarstvu, 68 % u šumsko-pilanskoj industriji, te 61 % u tekstilnoj. Potom ih je 35 % u kemijskoj i 30 % u prehrambenoj industriji, a 12 % u kožnoj i 16 % u metalnoj, dok je u grafičkoj i industriji papira bilo u 98 % pravo radništvo.¹³⁶ Prema M. Kolar ukupan sloj radništva čine uz prave (gradske) radnike i nadničari, sluge, naučnici i kućne pomoćnice, što je više od službenih statistika. U Savskoj banovini ono čini 19 % aktivnog stanovništva, no u deset godina (1929. – 1939.) povećanje radništva bilo je samo za 6 % (od 274 180 do 290 630 registriranih, tj. za 16 450 ili prosječno godišnje povećanje, bez poljoprivrednog radništva, dok je za vrijeme krize samo u tri godine otpušteno 67 578 radnika).¹³⁷ Budući da je puno veći dio stanovništva živio od najamnog rada (svi bezemljaši, velik broj seljaštva sitnog i malog posjeda) na veleposjedima, u šumsko-pilanskoj industriji (isključivo nadničarsko radništvo), u građevinarstvu, a žene kao poljoprivredne i tekstilne radnice i kućne pomoćnice, zapravo je tri četvrtine radništva pripadalo sloju radnika-seljaka. Oni su posebna kategorija radnika jer su vezani uz komad zemlje na selu gdje se uvijek vraćaju ako je kriza u industriji.

¹³⁵ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 7.

¹³⁶ Isto, str. 207-208.

¹³⁷ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 207.

Rade za nižu nadnicu i nekvalificirani su radnici nestalnog zaposlenja, a svoje troškove za stan i hranu ne plaćaju od zarade kao radnici u gradu, već donose svoju hranu. Čine glavnu vezu između osiromašenog sela i kapitalističkog grada i to je kretanje glavno obilježje hrvatskog gospodarstva, što znači da je industrija velikim dijelom živjela na račun jeftine radne snage radnika-seljaka u najboljim godinama svog života. Tome u prilog govori podatak o lokaciji tvorničkih pogona (870 tvornica u gradovima i 748 izvan njih), te da je 41 % svog radništva početkom 1931. radilo u gradovima Savske banovine, a 59 % izvan gradova (primjerice najveće industrije poput šumsko-pilanske, građevinskog materijala i rudarstva).¹³⁸

Radništvo Savske banovine kojim se M. Kolar tako iscrpno bavila, analizirala je prema zaposlenosti i nezaposlenosti, spolnoj, dobnoj, kvalifikacijskoj strukturi, prema gospodarskim granama i djelatnostima, lokaciji, regiji itd. Iz tih elemenata ovdje će biti prikazani aspekti zaposlenosti žena s fokusom na središnje i sjeverozapadne dijelove Hrvatske u danom periodu. Već je spomenuto da je radništvo bilo jači sloj upravo u tim dijelovima u odnosu na druga hrvatska područja i Jugoslaviju, ali tu je i najveća gustoća naseljenosti i agrarna prenapučenost. Stoga gradski centri koji razvijaju industriju, poput Zagreba, Varaždina, Čakovca, Siska i Karlovca imaju veliku privlačnu snagu, u radijusu od 50-ak kilometara, za taj višak osiromašenog seoskog stanovništva.

Popis stanovništva za Savsku banovinu iz 1931. prema položaju u zanimanju pokazao je da je u primarnim djelatnostima čak 54 % aktivnog stanovništva koje radi bez plaće. Dakle, više od polovice aktivnog stanovništva u poljoprivredi, kao članovi obitelji, ne zarađuje za svoj mukotrpan rad na seoskom gospodarstvu, a tu su zapravo žene, nevidljive u toj statističkoj kategoriji. Samo radništvo, koje čini 19 % aktivnog stanovništva, najbrojnije je u sekundarnim djelatnostima (66 %), te zajedno s činovništvom, koje čini 5 %, tvore četvrtinu onih koji rade.¹³⁹ Ovdje je vidljivo da kroz analizu zaposlenosti žena prije svega treba govoriti o neplaćenom ženskom radu koji je tada takav u glavnini (na selu, u obitelji), a tek onda o plaćenom radu (s najnižim nadnicama u industriji ili posluži), da bi naposljetku mogli govoriti o izabranom zanimanju i njegovom novčanom vrednovanju (za što je potrebno školovanje i stručne kvalifikacije). Po regionalnoj strukturi gospodarski aktivnog stanovništva (koje je Kolar uvjetno svrstala u seljaštvo, radništvo i građanstvo), sjeverozapadna Hrvatska (koprivničko-križevačko i zagrebačko područje, Hrvatsko zagorje, Međimurje i varaždinski

¹³⁸ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 19 i 904.

¹³⁹ Isto, str. 71.

kraj, te gornja Posavina) ima oko 80 do 90 % seljaštva (Zagorje ima najveći udio u cijeloj Savskoj banovini, pa onda gorska Hrvatska s Likom, Kordunom, Banijom i Pokupljem), izuzevši zagrebačko područje koje pak ima najveći udio radništva od 41 % i građanstva 37 %, ne samo za tu regiju, već i u okviru cijele Savske banovine.¹⁴⁰ Gradovi koji imaju brojno radništvo, imaju isto tako i građanstvo: grad Zagreb 51 % radništva i 48 % građanstva; Varaždin 41 % radništva i 45 % građanstva, Sisak 57 % radništva i 36 % građanstva; Koprivnica 35 % radništva i 28 % građanstva (slično Križevci, Petrinja).¹⁴¹ Može se reći da upravo sjeverozapadna, odnosno središnja Hrvatska s obzirom na demografsku i gospodarsku strukturu i društvene procese najintenzivnije i u punom rasponu pokazuje kretanja u gospodarstvu i zaposlenosti, te je stoga uzeta kao ogledni primjer za te procese i pitanje ženskoga rada i zaposlenosti u ovome diplomskom radu. Radništvo te regije najbrojnije je u sekundarnim djelatnostima, s tim razlikama da je u zagrebačkom području jače u njima kao i u tercijarnima, u koprivničko-križevačkom i gornjoj Posavini jače u primarnima, a u Zagorju, Međimurju i varaždinskom kraju jednako jako u sekundarnim i primarnim djelatnostima.¹⁴² U ukupnom najamnom radništvu (263 216) Savske banovine prema popisu 1931., četiri njegove kategorije raspoređene su tako da su: radnici u stalnom radnom odnosu najbrojniji u II. djelatnostima, tj. industriji i obrtu (70 % ili 73 876); nadničari u I., tj. poljoprivredi i šumarstvu (76 % ili 92 455); kućna posluga u III. (75 % ili 14 104); te naučnici u obrtu (87 % ili 14 507).¹⁴³ Radnika u stalnom radnom odnosu ima oko 106 000 i čine 40 % zaposlenog radništva. Nadničari su sezonski radnici koji rade povremeno i ukupno su najbrojnija kategorija zaposlenog radništva (46 % ili 121 640), osobito poljoprivrednog (96 % zaposlenih u poljoprivredi su nadničari), te s njima poslodavac nema puno obaveza jer su radili na satnicu ili po djelu. Prema spolnoj strukturi radništva Savske banovine iz popisa 1931. muškaraca ima 68 % (179 683) i žena 32 % (83 533). Od ukupnog radništva (263 216) u I. djelatnostima je 42,9 % žena, u II. djelatnostima 19,9 %, a u III. djelatnostima je 35 % žena. Industrija i obrt su u 80 % muške djelatnosti. Žene su najviše radile u poljoprivredi kao nadničarke, odnosno sezonske radnice (40 152 u I. djelatnostima ili čak 98 %), te kao sluškinje ili kućne pomoćnice (13 768 u III. djelatnostima ili čak 65 %).¹⁴⁴ Ženske radne snage je u Savskoj banovini bilo više u odnosu na prosjek Jugoslavije, a vrhunac je doživjela

¹⁴⁰ Isto, str. 74-75.

¹⁴¹ Isto, str. 76-80.

¹⁴² Isto, str. 96-97.

¹⁴³ Isto, str. 106.

¹⁴⁴ Isto, str. 107-119, postoji tipfeler u izračunu postotka žena od 30,3 %, te je navedeno da je muškaraca 178 681, a žena 83 533, no žena tada treba biti 84 535. Na str. 266 navodi se da je 179 683 muškaraca i 83 533 žena.

1935. Podatci popisa stanovništva po zanimanjima iz 1931. okvirno se slažu s onima socijalnog osiguranja, iako ono ne obuhvaća 42 % radništva (111 995 poljoprivrednih radnika, rudara, željezničara), no važni su za detaljniju sliku strukture radne snage 1930-ih, s obzirom da popisa stanovništva prije Drugog svjetskog rata nije bilo.

Kretanje radne snage bilo je veće u prvom desetljeću, nego u razdoblju 1929. – 1939. kad je povećanje bilo samo za 16 450 radnika. U Hrvatskoj i Slavoniji 1918. bilo je osigurano 55 755 radnika (43 238 muških i 12 517 ženskih), a 1928. bilo je osigurano 182 657 radnika (140 016 muških i 42 641 ženskih), tako da je u prvom desetljeću (1918. – 1928.) zaposleno 126 906 novih radnika (96 778 muških i 30 124 ženskih), od čega u industriji oko 33 000, a u obrtu barem isto toliko. Rudara i željezničara bilo je oko 14 000, dok poljoprivredni radnici nisu evidentirani osiguranjem.¹⁴⁵ U tih deset godina broj muških radnika narastao je gotovo tri puta, a radnica dva i pol puta, no udio im je ostao približno isti, radnika oko 77 %, a radnica oko 23 %. U idućem razdoblju 1929. – 1939. Savske banovine došlo je do promjena, čije su se naznake vidjele već 1930. godine kao predznaci krize tako što se smanjio prosjek muških radnika, a ženskih se povećao za 8 %. Pada ukupna i zaposlenost muškog radništva, a daljnje raste zaposlenost žena za 3 % 1931. u odnosu na 1929. koja je bila dobrih ekonomskih pokazatelja, pa se uzima kao referentna. Tekstilna industrija dobro posluje u vrijeme najjače krize (1932. i 1933.). Radništvo je u odnosu na 1929. smanjeno za 18 %, a muško za 20 % 1932. i za 25 % 1933. godine kada pak, broj zaposlenih žena raste za 3 % spram 1929. i 1 % spram prethodne godine.¹⁴⁶ Kriza jenjava 1934. što pokazuje porast zaposlenosti u većini gospodarskih grana. Tada je u odnosu na 1929. 13 % manje zaposlenih, a muških 21 %, dok je kod žena 10 % više zaposlenih spram te referentne konjunkturane godine. Istodobno padaju nadnice i traži se izjednačavanje muške i ženske nadnice u svrhu zaštite radnica. Izlazak iz krize obilježava porast proizvodnje i zaposlenosti 1935., 15 % više ženske i 19 % manje muške zaposlene radne snage spram 1929. Iduće, 1936. godine ukupna, muška i ženska zaposlenost rastu za oko 6 % spram prethodne, a 1937. godina prvi put nakon krize bilježi veći broj ukupno zaposlenih spram 1929., dok je za žene to povećanje za 31 %.¹⁴⁷ Blago raste zaposlenost 1938., dok ženska malo opada, da bi se već iduće godine broj osiguranih radnica podigao na najvišu razinu (52 961) u zadnjih deset godina u Savskoj banovini.

¹⁴⁵ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 176.

¹⁴⁶ Isto, str. 180-183 i 198-201.

¹⁴⁷ Isto, str. 186-192 i 198-201.

Tablica 3: Kretanje osiguranog radništva Savske banovine 1929. – 1939.

apso- lutno	Muško radništvo			Žensko radništvo			Ukupno radništvo		
	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija
1929.	37544	118878	451989	19943	39721	132344	57487	158516	584417
1930.	40929	118048	461884	21916	43066	142970	62845	161032	604854
1931.	53786	102654	435155	27499	44184	145396	81285	156838	580551
1932.	44551	94611	377281	26112	40681	132166	70664	135293	509567
1933.	40613	89327	361087	25895	40983	132649	66508	130309	493736
1934.	42146	94069	373614	27315	43627	141837	69461	137698	515451
1935.	43169	96296	384661	28480	45897	149968	71649	142193	534629
1936.	47465	104073	424701	29969	48373	159273	77334	151834	583974
1937.	51490	114662	474455	31540	51237	169567	83030	165899	644022
1938.	51602	117431	497639	31438	51195	177765	83040	168626	675404
1939.	51544	116439	502013	32422	52961	183994	83966	169400	686007

Izvor: Kolar-Dimitrijević, 1984., str. 198-199.

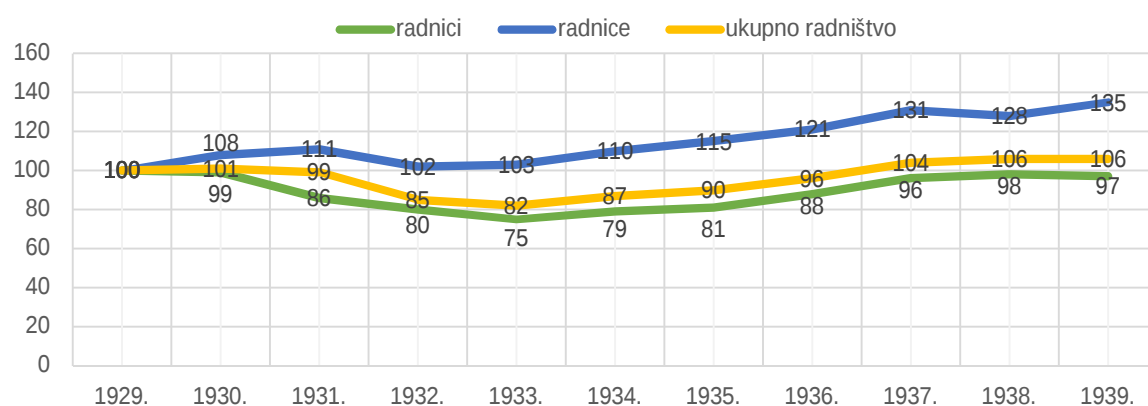
Napomena: prema okružnim uredima osiguranja, primjer okružnog ureda Zagreb, bez Merkura za činovnike.

Tablica 4: Kretanje osiguranog radništva Savske banovine 1929. – 1939.

indeks 1929. = 100 relativno	Muško radništvo			Žensko radništvo			Ukupno radništvo		
	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija	OU Zagreb	Savska banovina	Jugo- slavija
1929.	100	100	100	100	100	100	100	100	100
1930.	109	99	102	110	108	108	109	101	103
1931.	143	86	96	138	111	109	142	99	99
1932.	119	80	83	131	102	100	123	85	87
1933.	108	75	80	130	103	100	116	82	85
1934.	112	79	83	137	110	107	121	87	88
1935.	115	81	85	143	115	113	125	90	91
1936.	126	88	94	150	121	120	135	96	100
1937.	137	96	104	158	131	128	144	104	110
1938.	137	98	110	157	128	134	144	106	115
1939.	137	97	111	162	135	139	146	106	117

Izvor: Kolar-Dimitrijević, 1984., str. 200-201.

Grafikon 1: Kretanje osiguranog radništva Savske banovine 1929. – 1939.

Tablica 5: Udio radnica u osiguranom radništvu Savske banovine 1929. – 1939.

	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
% radnica	25	26,7	28,17	30	31,45	31,68	32,27	31,85	30,88	30,36	31,26

Kretanje osiguranog radništva, dakle ne ukupnog broja zaposlenih radnika, pokazuje gotovo stalni porast broja osiguranih radnica (osim u doba krize i 1938.) koji tijekom desetljeća, pa ni za vrijeme krize, nije pao ispod razine iz 1929. godine. Njihov je udio u osiguranom radništvu Savske banovine rastao s 23 % 1928. da bi kulminirao na 32 % 1935., pa se zadržao na oko 31 % do kraja razdoblja. Popis stanovništva 1931. bilježi 32 % ženskog radništva, međutim kroz cijelo desetljeće prosječno je 30 % osigurane ženske i 70 % muške radne snage, te se podatci popisa i osiguranja okvirno podudaraju. Pad zaposlenosti očitovao se kroz pad zaposlenosti muške radne snage, krenuvši oštro 1931., a osobito izraženo za vrijeme vrhunca krize (1932. i 1933.) za gotovo 20-25 % u odnosu na konjunkturu 1929. godinu (tablica 4), te se ukupni broj osiguranih muških radnika do kraja desetljeća nije vratio na tu razinu iako je njihov broj od 1934. stalno rastao. Žene skok u zaposlenosti doživljavaju od 1928. do 1931., kad pak kreće oštar pad zaposlenosti radnika, te ponovno rast od 1935. do 1937. godine. Puno su veće oscilacije u broju radnika nego radnica, te su muškarci teže pogođeni krizom kad je njihov broj pao čak za četvrtinu (gotovo 30 000), da bi više narastao nakon krize, dok je broj radnica konstantno rastao (preko 13 000) u deset godina. Muška radna snaga utječe na sliku cjelokupnog radništva, no kod ženske su razlike manje jer nije toliko podložna konjunkturalnim utjecajima (sezonska nezaposlenost, nestalnost zaposlenja). Zagreb kao glavno industrijsko središte Hrvatske vrlo zorno pokazuje porast radništva, gotovo za pola u odnosu na 1929., pa čak i za 60 % više ženskog radništva. U odnosu na Jugoslaviju, udio radništva Savske banovine prosječno je 26,5 % u jugoslavenskom osiguranom radništvu (pada s 27 na 25 % u deset godina) i krajem razdoblja ima sporiju stopu rasta. Udio muškog sjevernohrvatskog radništva također pada, s 26 na 23 %, a udio ženskog radništva je 30 % u jugoslavenskom prosjeku radnica, jednako kao i u prosjeku Savske banovine. U ukupnom radništvu Jugoslavije (1929. – 1940.) radnice su činile 26 % (u rasponu od 23 do 28 %).¹⁴⁸ Jedna četvrtina radnica bila je i donja granica udjela zaposlenih žena u europskim zemljama, pa je očito da je Savska banovina s 30 % zaposlenih žena bila naprednija od prosjeka države.

¹⁴⁸ Gjukić, M., *O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918 –1953. godine*, Ekonomski pregled, 5, br. 12, Zagreb, 1954., str. 816.

Potražnja je na tržištu bila usmjerena prema ženama zbog niže nadnice, slabijih kvalifikacija i veće mogućnosti eksploatacije (tzv. racionalizacija). Zamjena muške kvalificirane radne snage nekvalificiranom ženskom i maloljetnom muškom počinje 1930. zbog kraha njujorške burze, te je najviše kvalificiranih muških radnika nezaposleno upravo u doba krize.¹⁴⁹ Time se pruža veća mogućnost za zapošljavanje žena, no pravo stanje i položaj žena u radnom odnosu, te uvjeta njihova rada dobiva se uvidom u starosnu i kvalifikacijsku strukturu, visinu nadnica, zdravlje i socijalni položaj. Ovi elementi bit će razmotreni u daljnjem dijelu rada.

Porijeklo radništva središnje Hrvatske u međuraću vezano je za migracije na liniji selo – grad, odnosno poljoprivreda – industrija. Ono što bi bilo pravo radništvo čine druga ili treća generacija gradskih radnika u industriji i obrtu s prijelaza stoljeća, kvalificirani su i nisu vezani za selo. Nakon Prvog svjetskog rata zbog demobilizacije i povratka muškaraca stvara se prvi val radništva, drugi od 1925. do 1931. zbog socijalnog raslojavanja na selu, agrarne krize i prenapučenosti, a treći val čini jedan dio radnika povratnika na selo, a jedan dio mladi, zdravi i snažni, polukvalificirani i polupismeni radnici i radnice koje kriza preferira. Budući da više od polovice radništva čine radnici-seljaci, oni su stalno ili povremeno vezani za selo, te su glavna pogonska snaga industrije. Tako su u poljoprivredi gotovi svi radnici-seljaci, a za ostale grane navedeno je ranije u tekstu u vezi s anketom poduzeća u industriji.

Gospodarstvo Savske banovine počivalo je na nekvalificiranoj radnoj snazi. Rijetki su kvalificirani radnici, ima ih samo 25 % prema podacima iz 1939. g. Kako statistike ne pojašnjavaju kriterije kvalificiranosti, tako i priučeni i polukvalificirani prema Uredbi o minimalnim nadnicama (1937.) dobivaju status kvalificiranih, no udio nekvalificirane radne snage povećava se od 1934. do 1937. godine. Podatci iz 1939. navode da je u industriji Savske banovine 41 % polukvalificiranih i 34 % nekvalificiranih radnika, dakle čak 75 % nestručnog, spram jedne četvrtine stručnog radništva (najviše u industriji kože s 46 %, tj. u Batinoj tvornici u Borovu, te u metalnoj s 44 %). Kako je slaba mehanizacija općenito u industriji, ne čudi da je najviše nestručnog radništva u građevinskoj (84 %) i drvnoj (77 %) industriji (svaka po 60 % nekvalificiranih) koje počivaju na sezonskim radnicima-seljacima. Najveći udio nestručnog kadra ima tekstilna industrija s 87 % (polukvalificiranih 69 % i 18 % nekvalificiranih), a u kemijskoj industriji ih je 79 %, te 70 % u prehrambenoj, dakle u ove tri

¹⁴⁹ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 216.

lake industrije koje u znatnoj mjeri zapošljavaju žene.¹⁵⁰ Iako je kvalifikacijska struktura obrtnika bolja, među naučnicima je bilo samo 11 % žena što govori o njihovoj slaboj stručnoj obrazovanosti, pa posljedično tome i većini priučenog i nekvalificiranog ženskog kadra.¹⁵¹ Zapravo razvoj ekonomije i obrazovanja uopće nije preferirao znanja i vještine radništva jer su takvi bili skuplja radna snaga i bivali su otpušteni. Umjesto njih koristio se za vrijeme krize rad maloljetnih naučnika (obrt i industrija) koji su radili za niže nadnice, a u obrtu gotovo besplatno. Smanjenjem broja učenika u obrtu od druge polovice 1930-ih godina seljačka djeca tu ne nalaze svoje mjesto (regionalno je najveći udio naučnika bio u Hrvatskom zagorju), nego rade kao nadničari i nekvalificirani, čime se stvara manjak tehničkih struka. Djevojke su kao naučnice najbrojnije bile na zagrebačkom području radeći u uslužnim djelatnostima i ugostiteljstvu.¹⁵²

Ovakva situacija ogleda se i u starosnoj strukturi radništva. Kapitalističke ekonomije tendirale su zapošljavanju mlađih, pa i maloljetnih radnika, a micanju starijih. U sjevernoj je Hrvatskoj 1926. g. oko 83 % radnika bilo u dobi do 40 godina, a oko 53 % u dobi od 20 do 40. Udio mladih do 20 godina bio je 30 % baš kao i 1937. godine kada je u Savskoj banovini ukupno bilo 63 % radnika mlađih od 40 godina.¹⁵³ Na području Zagreba 1926. gotovo 89 % radnica bilo je staro do 40 godina, a u dobi od 20 do 39 njih 64,55 %.¹⁵⁴ Dakle, zapošljavaju se mladi, zdravi, slabije plaćeni radnici i radnice u koje se ne ulaže, niti su trošak za socijalnu skrb što je u interesu poslodavaca, a politika ih podržava na štetu starijih i osiguranih. U starosnoj strukturi radništva Jugoslavije za 1933. godinu uočava se razlika u dobi između radnika i radnica. Najviše je žena (36 %) zaposleno u dobi od 23 do 32 godine, a potom skoro jednako od 19 do 22 (24 %) i od 33 godine na više (25 %). Kako nema određenja što su to stariji radnici, očito je da je 60 % radnica zaposleno u najboljoj dobi (19-32 godine), te čak jedna četvrtina u dobi za udaju. Zajedno s 14 % maloljetnica, žensko radništvo je u 74 % sastavljeno od žena do ranih 30-ih godina, a čak 40 % su djevojke do 22 godine. To su uglavnom mlade žene i djevojke bez škole i kvalifikacija, prinuđene da zarade novac za udaju i osnivanje obitelji jer usred velikog siromaštva na selu nisu dobile ni zemlju, ni zanat, ni adekvatnu isplatu da započnu svoj život. Muško radništvo za cijelu Jugoslaviju najbrojnije je

¹⁵⁰ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 221.

¹⁵¹ Isto, str. 902-903.

¹⁵² Isto, str. 230.

¹⁵³ Isto, str. 229.

¹⁵⁴ Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973., str. 49.

u dobi od 33 godine na više (37 %), te kao i žene u dobi od 23 do 32 godine (36 %). Dakle, sa 73 % u dobi od 23 godine na više muško je radništvo u punoj snazi i tjelesnoj spremi da radi teške fizičke poslove, kao u rudnicima, građevinarstvu ili pilanama.¹⁵⁵

U strukturi ženske radne snage Hrvatske i Slavonije promjene su se počele zbivati prije Prvog svjetskog rata kao posljedica urbanizacije i industrijalizacije osobito Zagreba, ali i drugih gradova. Društveni i ekonomski poremećaji poput rata i kriza zapravo su pogodili mušku radnu snagu, a za žene su značili novu priliku, što ne znači da su im okolnosti bile lakše. Udio osiguranih zaposlenih žena je u Savskoj banovini, kako je već rečeno, bio prosječno 30 %, dok je u Zagrebu bio 37,41 % u desetogodišnjem razdoblju, dosegnuvši maksimum s 39,74 % 1935. godine (1920-ih kretao se oko 31 %¹⁵⁶). To je izuzetno visok udio za agrarnu strukturu ne samo Savske banovine, nego napose sjeverozapadne i središnje Hrvatske. Iz razloga što je hrvatska industrija bila prerađivačka, a ne bazična, ima veći prosječni udio zaposlenih žena, naročito Zagreb i Varaždin, nego Jugoslavija (26 %).

Tablica 6: Udio (%) radnica u osiguranom radništvu Savske banovine 1929. – 1939.

okružni ured	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.	1934.	1935.	1936.	1937.	1938.	1939.
OU Varaždin	26,74	28,84	30,96	-	-	-	-	-	-	-	-
OU Karlovac	23,23	25,59	26,28	27,88	29,17	29,92	30,82	31,05	28,32	27,91	28,67
OU Zagreb	34,69	34,89	33,83	36,95	38,93	39,32	39,74	38,75	37,98	37,85	38,62
Savska banovina	25	26,7	28,17	30	31,45	31,68	32,27	31,85	30,88	30,36	31,26

Izvor: Kolar-Dimitrijević, 1977., str. 262 i izračuni prema tablicama 3 i 5.¹⁵⁷

Važno je napomenuti da ove statistike socijalnog osiguranja ne bilježe nadničarke u poljoprivredi, kojih je prema Kolar bilo 40 152 (analiza prema popisu 1931.). Tu se također ne vidi rad tisuće žena seljačkih domaćinstava u kućanstvu i poljoprivredi, te mješovitim obrtno-seoskim domaćinstvima. One nisu nigdje iskazane kao radna snaga. Ove statistike ne pokazuju ukupni broj, već kretanje zaposlenosti žena i u tome su bolji indikator od popisa stanovništva.

¹⁵⁵ Gjukić, M., *O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918 –1953. godine*, Ekonomski pregled, 5, br. 12, Zagreb, 1954., str. 817.

¹⁵⁶ Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973., str. 59.

¹⁵⁷ U izračunima kod Kolar-Dimitrijević postoji greška za 1931. g. gdje za Savsku b. nije 34,52 % već 28,17 %.

Kako je ranije navedeno, prema spolnoj strukturi radništva Savske banovine iz popisa 1931. muškaraca ima 68 % (179 683) i žena 32 % (83 533). Kada se gleda odnos zaposlenih radnica prema ženskom stanovništvu, u Savskoj je banovini (1931.) zaposlenih radnica 6 % od sveukupnog ženskog stanovništva (1 388 410), odnosno 17 % od sveukupnog aktivnog ženskog stanovništva (500 076). Sjeverozapadna Hrvatska ima najviše aktivnog ženskog stanovništva (210 712), gotovo polovicu Savske banovine, no ne i udio zaposlenih radnica, što znači da velik broj žena radi na seljačkom gospodarstvu. To se vidi po tome što Zagorje i zagrebačko područje imaju skoro jednak broj žena, ali Zagorje ima osam puta manje radnica. Međutim, zagrebačko područje ima najveći udio radnica (16 %) u ženskoj populaciji, odnosno udio radnica (38 %) u aktivnom ženskom stanovništvu, ne samo u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nego i u Savskoj banovini (potom slijedi sjeveroistočna Slavonija, s radnicama tvornice Bata u Borovu, pa Hrvatsko primorje sa Sušakom). Radnice Savske banovine pak čine 25 % radnica Jugoslavije, a muškarci 20 % radnika.¹⁵⁸

Tablica 7: Odnos radnica prema ženskom stanovništvu SZ Hrvatske (popis 1931.)

regija	Radnice			Žensko stanovništvo	
	ukupno	% u ukupnom žen. stanovn.	% u aktivnom žen. stanovn.	ukupno	aktivno
Sjeverozapadna Hrvatska	36 956	6	17	563 632	210 712
Međimurje i varaždinski kraj	4 346	4	11	112 330	41 151
Hrvatsko zagorje	2 886	2	6	137 022	48 483
Gornja Posavina	5 118	4	12	116 452	42 800
Zagrebačko područje	21 615	16	38	139 146	56 278
Koprivničko-križevačko područje	2 991	5	14	58 682	22 000
Savska banovina	83 533	6	17	1 388 410	500 076

Izvor: Kolar-Dimitrijević, 1977., str. 266-267.¹⁵⁹

Kako je već rečeno, prema popisu 1931. godine u poljoprivredi ima 43 % žena, u sekundarnim djelatnostima ih je 20 %, a u tercijarnim djelatnostima je 35 % žena. Zaposlene žene (83 533) su prema četiri kategorije radništva u sve tri djelatnosti najviše radile kao nadničarke, tj. sezonske radnice (47 908), te kao kućne pomoćnice (18 371), potom kao

¹⁵⁸ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 266-267.

¹⁵⁹ U tablici Kolar-Dimitrijević je greškom upisano 2 % umjesto 17 % za udio radnica u aktivnom ženskom stanovništvu za SZ Hrvatsku.

radnice (15 420), a najmanje kao naučnice (1834) zbog slabe kvalifikacijske strukture, te nestalnog i nesigurnog položaja u zanimanju.¹⁶⁰ Žene se više zapošljavaju u sekundarnim djelatnostima pred Drugi svjetski rat, a u ukupnom broju najviše ih je 1939. godine, što pokazuje ne samo broj osiguranih radnica, nego i indeks rasta. Porast radništva pred rat temelji se na rastu ženske radne snage i zato su za nju važne 1930-e godine.

U međuraću se vodila rasprava oko ženskog rada i njihovih nadnica u odnosu na brak. Socijalna je politika smatrala da samo udane žene rade iz potrebe, a djevojke zbog luksuza. No, realno se mislilo da se sve više žena zapošljava iz nužde jer moraju prehraniti obitelj zajedno s muškarcima koji također imaju niske nadnice na donjem pragu egzistencijalnih potreba. Stoga je zanimljiv podatak da je u vrijeme gospodarskog napretka nakon velike krize (1933. – 1937.) udio neudanih radnica bio između 74 i 77 % svih osiguranih radnica, a u Zagrebu čak 77-80 %, dok je nešto više od 50 % neoženjenih muškaraca. Iako je neudanih žena više na području Zagreba, u ostalim se dijelovima Savske banovine u doba velike krize više zapošljavaju udane žene.¹⁶¹

Žene su dominantni faktor u radnoj strukturi Savske banovine iako je udio radnica u ukupnoj ženskoj populaciji samo 6 %, no gospodarski su aktivne u poljoprivredi gdje zbog toga što nisu socijalno osigurane nema pokazatelja zaposlenosti, premda tu njihov broj raste. One su, ako se izuzme poljoprivreda, zapravo najvećim dijelom zaposlene kao kućna posluga. Prema podacima Ekonomskog instituta Banovine Hrvatske za 1938. godinu, u tekstilnoj industriji je bilo 56 % žena, u papirnoj 50 %, po 32 % u kožnoj i kemijskoj industriji, a 99 % u kućnoj posluži.¹⁶² Iako se povećava broj osiguranih žena u sekundarnim djelatnostima, „privreda sjeverne Hrvatske pokazuje simptomatične osobine nerazvijene privrede u odnosu na zapošljavanje žena u kojima se ženska radna snaga upotrebljava kao konkurentna muškoj, a ne kao ravnopravan faktor“.¹⁶³ U doba ekonomske krize smatralo se da je za nju kriva ženska radna snaga koja kao jeftinija izbacuje mušku, pa se time smanjuje kupovna moć stanovništva. Stoga se nakon krize (1936.) javljaju tendencije smanjivanja broja zaposlenih žena u gospodarstvu. Međutim, priliv žena nije glavni razlog nezaposlenosti radnika, niti je niska nadnica žena glavni čimbenik sniženja muške nadnice. Upravo zato što su muškarci otpušteni i imali niže prihode, radi ekonomske nužnosti prehranjivanja obitelji raste priliv

¹⁶⁰ Isto, str. 119, 273-274.

¹⁶¹ Isto, str. 275-277.

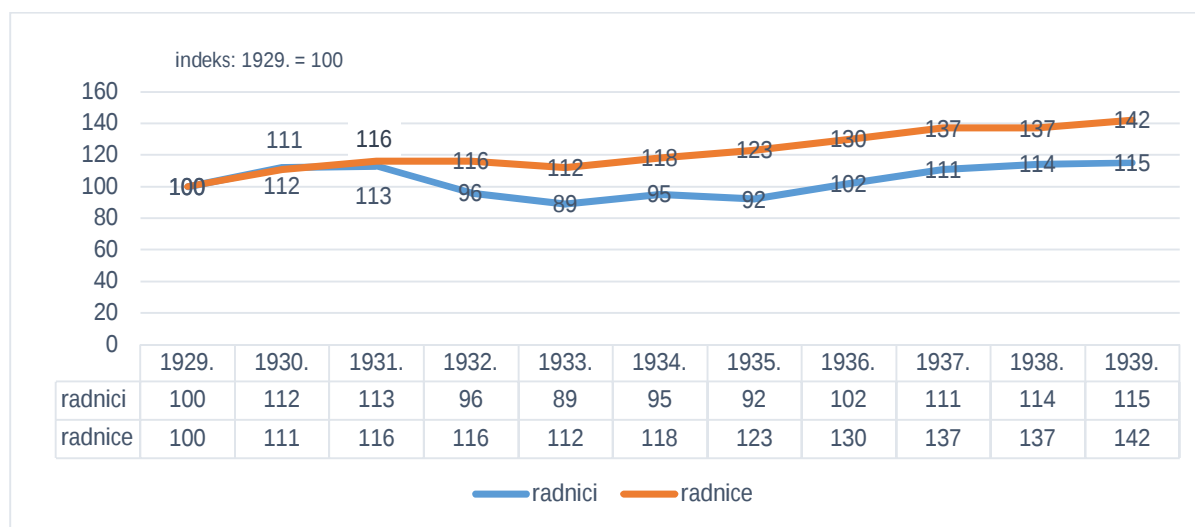
¹⁶² Isto, str. 260 i 442.

¹⁶³ Isto, str. 281.

žena, a one rade pod još većim uvjetima eksploatacije, dakle rano se zapošljavaju, imaju niske prihode i dugo radno vrijeme, te obaveze u obitelji, odgoju djece i obavljanju kućanskih poslova. U tom smislu ženska zaposlenost i nadnica nisu odraz luksuza, već teških životnih uvjeta.

Sjeverozapadna Hrvatska ima 42 % ukupnog radništva Savske banovine i vrlo je indikativna za promatranje promjena u kretanju muške i ženske radne snage, s jedne strane jer uključuje Zagreb kao glavno gospodarsko i financijsko središte, a s druge jer ima najveću poljoprivrednu gustoću stanovništva na malom posjedu koje je primorano odlaziti sa sela i tražiti zaposlenje. Zaposlene žene sjeverozapadne Hrvatske 1931. g. čine 33 % njezinog osiguranog radništva, kad je bio vrhunac broja radnika prije krize. Do kraja razdoblja, 1939. žene čine 36,8 % radne snage sjeverozapadne Hrvatske, te je njihov broj rastao brže od muških radnika, naročito kad od 1932. strmoglavo pada muška zaposlenost.¹⁶⁴

Grafikon 2: Kretanje radništva sjeverozapadne Hrvatske 1929. – 1939. (primjenom indeksa socijalnog osiguranja na popis stanovništva 1931.)

Izvor: Kolar-Dimitrijević, 1977., str. 306.

U Međimurju i varaždinskom kraju ima 80 % seljaštva i 12 % radništva brojnog u Varaždinu i Čakovcu, dok žene čine 34 % ukupnog radništva. U Hrvatskom zagorju je 89 % seljaštva, a najmanje radništva, dok su žene vrlo brojne čineći 34 % svog radništva. U gornjoj Posavini su najveći veleposjedi ove regije, pa je imigracijsko područje, te ima 52 % radništva (Sisak, Petrinja). Zagrebačko područje je najurbaniziranije i tu je radila jedna četvrtina svih radnica Savske banovine. Njih je čak 40 % radilo u tercijarnim djelatnostima, dakle velik je broj kućnih pomoćnica. U križevačko-koprivničkom području je 33 % ženske radne snage

¹⁶⁴ Isto, str. 306.

koja u glavnini radi u poljoprivredi. Karlovac koji nije dio ove regije, ali je u krugu središnje Hrvatske, ima razvijenu industriju i dugu tradiciju tekstilne, te žene čine 37 % ukupne radne snage.¹⁶⁵ U gradovima Savske banovine živjelo je 41 % njezinog radništva (od toga čak 48 % u Zagrebu) što znači da je većina industrije izvan gradova, odnosno ne samo da industrijalizacija Savske banovine nije praćena intenzivnom urbanizacijom, već tu strukturu podržava činjenica da su preko polovice cijelog radništva činili radnici-seljaci. Izvan gradova su šumska, ciglarska industrija i rudarstvo. Zagreb je po brojnosti ženskog radništva bio prvi u državi (22 498), ali je udio žena u ukupnom radništvu bio veći u Ljubljani. Po kvalifikacijskoj strukturi ženske radne snage u Zagrebu u obrtu i među naučnicama bilo je 30 % kvalificiranih žena, no u industriji su 88 % bile nekvalificirane.¹⁶⁶ Žene su se tako u Zagrebu zbog jeftinije cijene rada zapošljavale gdje god je to bilo moguće.

Struktura radništva po gospodarskim djelatnostima i industrijskim granama jasnije će pokazati raspodjelu muškog i ženskog radništva. Treba odmah reći da poljoprivrednici nisu u statistikama socijalnog osiguranja, osim ako se radi o malobrojnim radnicima na mehanizaciji. Te su statistike po gospodarskim granama vođene od 1932. godine. Iako je najniža depresija prema zaposlenosti bila 1933., nije tako bilo u svim granama, primjerice tekstilnoj industriji, industriji kože, ugostiteljstvu, niskogradnji (državni javni radovi), a kemijska industrija pred Drugi svjetski rat nadilazi i tekstilnu zbog problema nabavke sirovina iz pripojene Austrije Trećem Reichu. Socijalno osigurano radništvo je oko 60 % u sekundarnim djelatnostima, a oko 40 % u tercijarnim, dok je u primarnim djelatnostima ispod zanemarivih 1 % (uglavnom u Slavoniji na veleposjedima) jer iako ih je velik broj, rade kao nadničari i nisu osigurani. Poljoprivredni radnik/ca sinonim je za siromašnog seljaka. Prema popisu 1931. u primarnim djelatnostima u Savskoj banovini ima (41 098) 43 % žena, jednakog udjela kao i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a u Hrvatskom zagorju 51 %, te je u pasivnim i nerazvijenijim krajevima njihov udio i veći (Primorje 67 %, Gorski kotar 57 %, Lika 56 %, Pokuplje, Banija i Kordun 50 %, dok je obrnuto u istočnoj Hrvatskoj s 39 % žena poljoprivrednih radnica).¹⁶⁷ Najviše je osiguranog radništva Savske banovine (1932. – 1939.) u industriji drva (14-15 %), kućnoj posluži (pad s 14 na 12 %), tekstilnoj industriji i konfekciji (rast od 11 do 14 %) i prehrambenoj industriji (oko 6 %).¹⁶⁸ Žena kao osiguranih radnica ima 41 % u sekundarnim i 58 % u tercijarnim djelatnostima Savske banovine. Bilježe porast u primarnim, a pad u

¹⁶⁵ Isto, str. 309-318.

¹⁶⁶ Isto, str. 387-388.

¹⁶⁷ Isto, str. 401-407.

¹⁶⁸ Isto, str. 401.

tercijarnim djelatnostima. Od 1932. do 1939. daleko ih je najveći udio u kućnoj posluži, prosječno 40,5 % (bilježe stalan pad od 7 % s 44,6 % 1932. na 37,6 % 1939.). Zatim ih je najviše osigurano u tekstilnoj industriji i konfekciji zajedno, prosječno 23 % (bilježe rast od 20 do 24,8 %). U ugostiteljstvu ih je 5,8 %, u trgovini 5,5 %, a potom 3 % u prehrambenoj industriji i 3,8 % industriji drva. Porast osiguranice bilježe u industriji kože (od 1,6 do 3,9 %) i kemijskoj industriji (od 1,6 do 2 %).¹⁶⁹ Upravo one grane koje bilježe rast zapošljavaju u većem udjelu žensku radnu snagu tijekom 1930-ih godina.

Razvoj sekundarnih djelatnosti je stihijski i neravnomjeran, umjesto da je industrija s obrtom glavni pokretač bržeg gospodarskog razvoja. Razlozi leže u dugoj agrarnoj krizi i tome što industrija koja se sporo razvija ne uzima višak poljoprivrednog stanovništva, već se razvija na štetu agrara koji nema monopol i zaštitne carine. Iako je Savska banovina bila odmah iza Dravske među industrijski razvijenim dijelovima Kraljevine Jugoslavije, broj je novih tvornica i zaposlenih nakon krize mali. Veći dio njezine industrije je prema M. Kolar „parazitna industrija“ jer zapošljava siromašne seljake s nadnicama na minimumu egzistencije ili ispod njega, dakle ta se industrija subvencionirala od siromašne poljoprivrede. Obilježje provincijalnih industrija (glavne su rudarstvo, drvna i tekstilna) je zapošljavanje radnika-seljaka. Niska je kupovna moć stanovništva, te se razvija industrija za izvoz ili za domaće tržište, potrebna za obuću, odijevanje i prehranu. Dakle, naš je čovjek mogao kupiti Batinu obuću i Tivarovo odijelo kao proizvode domaće industrije. Visok udio sekundarnih djelatnosti sjeverozapadne Hrvatske, koja je zapošljavala 32 % sveukupnog industrijskog radništva Savske banovine, bio je takav zbog industrije Zagreba. Već je rečeno kako je prema popisu iz 1931. g. u sekundarnim djelatnostima 20 % žena, u tercijarnima 35 %, a poljoprivredi 43 %, dakle najmanje u industriji i obrtu, no indikativno je da se „postotak žena povećava u vrijeme privrednih depresija, a opada za vrijeme konjunktura“.¹⁷⁰ Najveći je udio ženskog radništva u sekundarnim djelatnostima u krajevima s tekstilnom industrijom: 29 % u zagrebačkoj regiji, 27 % u Pokuplju s Dugom Resom, 22 % u Međimurju i varaždinskom kraju, dakle prostoru središnje Hrvatske. Kako taj popis prema zanimanju Savske banovine iz 1931. pokazuje da su žene u II. djelatnostima u većem udjelu radile kao nadničarke (26 %) nego muškarci (15 % kao nadničari), jasno je da je „položaj žena u zaposlenju, čak i u industriji, bio nesigurniji i nestalniji nego položaj radnika, socijalno osiguranog, a često i kvalificiranog“.¹⁷¹ Jednako

¹⁶⁹ Isto, str. 403.

¹⁷⁰ Isto, str. 435.

¹⁷¹ Isto, str. 436.

tako, manji broj naučnica (1629) od naučnika (12 650) u sekundarnim djelatnostima „potvrđuje slabiju mogućnost žena za sticanje kvalifikacija i njezinu isključivu opredijeljenost za nekvalificirane poslove, odnosno kvalificirane poslove na kojima radi kao priučena radna snaga“.¹⁷² Jedino na zagrebačkom području mlade žene naučnice čine 21 % svih naučnika, dok ih je u Zagorju svega 5 %. Prema popisu 1931., apsolutno je najveći broj žena u sekundarnim djelatnostima radio u Zagrebu. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj žene su činile 24 % (12 363) ukupnog radništva u industriji i obrtu, u zagrebačkom području 29 % (9869), u Međimurju i varaždinskom kraju 22 %, te u Pokuplju, Baniji i Kordunu 27 % zbog Karlovca i Duge Rese. Udio ukupnog ženskog radništva u industriji i obrtu Savske banovine 1931. bio je 19,9 % (21 295), a 18 % Jugoslavije.¹⁷³ Prema tim podacima jasna je razlika i značaj Zagreba, sjeverozapadne i središnje Hrvatske za zaposlenost žena spram cijele države.

Iako je ranije već bilo govora o udjelu žena u pojedinim industrijskim granama i kvalifikacijskoj strukturi (za 1939.), nije na odmet ponoviti da su žene činile 56 % radne snage u tekstilnoj industriji koja je u vrhu nekvalificiranog radništva (85 % 1938. i 87 % 1939.). U papirnoj industriji je 50 % žena, koja ima 40 % kvalificiranog radništva, što je najbolje kao i u kožnoj industriji u kojoj je 41 % kvalificiranih 1938. (46 % 1939.) i 32 % žena. Toliko je žena i u kemijskoj industriji, no tu je 85 % nekvalificiranog radništva 1938. (79 % 1939.).¹⁷⁴ Jedino su tako kožna i papirna industrija, u kojoj je znatan udio žena, grane dobre kvalifikacijske strukture, a kod muškaraca su to rudarstvo i električna industrija. Kretanje radništva je po industrijskim granama bilo praćeno od 1932. godine. Ovdje će pobliže biti riječi o onima koje zapošljavaju veći broj žena. Naime, tipično muške grane su rudarstvo, građevina, drvna (na 1. mjestu po broju zaposlenih), metalska i elektrotehnička industrija s malim udjelom žena.

Kemijska industrija, kako je već rečeno, zapošljavala je 32 % žena (1938.). U njoj se zahvaljujući većem zapošljavanju žena povećao broj osiguranica od 1,6 do 2 % u ukupnom radništvu Savske banovine do kraja 1930-ih godina. To je grana koja traži kvalifikacijsku strukturu, visoka ulaganja i skupa postrojenja, pa je bila uključena u krupne međunarodne karte. Žene su tu više prodirale zbog 30 % niže zarade, te je njihov porast u toj grani bio za 88 % od 1933. do 1939. godine, upola više nego muškaraca. U odnosu na ukupno jugoslavensko žensko radništvo kemijske industrije, radnice Savske banovine činile su

¹⁷² Isto, str. 436.

¹⁷³ Isto, str. 439-440.

¹⁷⁴ Isto, str. 221 i 442.

polovicu ženskog radništva te grane (550 do 1150 radnica 1932. – 1939).¹⁷⁵ Ipak, izgleda da su baš žene obavljale većinu nekvalificiranih poslova jer nema ni kemijskih škola za stjecanje kvalifikacija, nego su radnici priučeni.

Industrija papira, u kojoj žene čine 50 % ukupnog radništva te grane, ima malobrojno i malo osigurano radništvo (1,5 % osiguranih žena). No, broj je žena stalnih radnica u industriji papira velik (u zagrebačkoj tvornici papira malen, dok ih je u tvornici Smith & Meynier na Sušaku 23 %). Kvalifikacijska struktura radništva u toj je grani jako dobra (40 %), pa ipak žene su tu uglavnom nekvalificirane. Žene su više zaposlene u papirnoj konfekciji, napose u Zagrebu, nego u tvornici papira.¹⁷⁶

Kožna industrija ima 32 % žena zaposlenih u toj grani Savske banovine i u tako velikom udjelu zahvaljujući tvornici obuće Bata smještenoj u Borovu, gdje su osim što su mnogobrojne i vrlo mlade radnice. Kvalifikacijska struktura radništva industrije kože također je dosta visoka (41 %), slična, pa i bolja nego u industriji papira.¹⁷⁷ Udio osiguranica u kožnoj industriji rastao je od 1,6 do 3,9 % (1932. – 1939.) u ukupnom radništvu Savske banovine, dakle više nego u kemijskoj industriji s kojom se po udjelu radnica može usporediti.¹⁷⁸ Povećanje radnica u industriji kože bilo je 72 %, te žene Savske banovine čine tako polovicu zaposlenih žena u toj grani u Kraljevini Jugoslaviji. Ipak, treba reći da je većina tih žena radila u Slavoniji, pa tvornica Bata kao najveći proizvođač cipela u Jugoslaviji diže ukupni prosjek. U tu granu uključene su industrija obuće i kožne galanterije, a tvornice su zapošljavale najviše radništva. Kožna industrija Savske banovine brojila je 5000-10000 radnika, odnosno 5000-8000 muškaraca i 500-2500 žena (1932. – 1939.), najviše u Slavoniji i Zagrebu. To su bili mladi ljudi, radnici-seljaci, niskih kvalifikacija, ali priučeni na tečajevima, primjerice u tvornici Bata, gdje gotovo da nije ni bilo starijih od 35 godina (1938.).¹⁷⁹

Prehrambena industrija je najvažnija i najstarija grana uže Hrvatske po brojnosti poduzeća i vrijednosti proizvodnje, vrlo usitnjena, a po pogonskoj snazi i broju zaposlenih je na trećem mjestu. Bazirana na domaćim sirovinama i direktno vezana za agrar, orijentirana je na domaće tržište. Udio žena te grane u osiguranom radništvu bio je oko 3 % tijekom 1930-ih. Udio ukupnog radništva te grane u Savskoj banovini činio je 30 % radništva prehrambene

¹⁷⁵ Isto, str. 490.

¹⁷⁶ Isto, str. 508 i 403.

¹⁷⁷ Isto, str. 442.

¹⁷⁸ Isto, str. 403.

¹⁷⁹ Isto, str. 545-555.

industrije u Jugoslaviji, a najviše iz sjeverozapadne Hrvatske (čak polovica u Zagrebu) i Slavonije. Općenito je kvalificiranog radništva bilo oko 33 %, no u tvornicama manje, oko 25-27 % 1938. g. U prehrambenoj industriji ima oko 27 % žena 1938. godine, najviše u tvornicama keksa i čokolade kao nekvalificirane i slabo plaćene, a u Čakovcu se u tvornici jaja i konzervi Vajda gotovo isključivo koriste nekvalificirane radnice (284 žena od ukupno 345 radnika). Njihov se udio u toj grani povećavao na uštrb muškaraca samo u doba krize.¹⁸⁰ Ukupni broj radništva prehrambene industrije Savske banovine (1932. – 1939.) kretao se 8000-12000, odnosno 7000-10000 muškaraca i 800-2000 žena, te u Zagrebu 4000-5000 radnika, tj. 3400-3800 muškaraca i 750-1100 žena.¹⁸¹

Drvena je industrija prva grana po kapitalu i broju zaposlenog radništva, te je iza poljoprivrede najvažnija gospodarska grana Savske banovine. Iako je muška grana, ipak je u njoj udio zaposlenih žena 8,9 % (slično kao u metalskoj) 1938., a udio osiguranica 3,6-4,3 % (1932. – 1939.) u ukupnom osiguranom radništvu. Žene su uglavnom radile u poduzećima finalne prerade drveta kao lakirke ili sortirke, a znatno manje u šumsko-pilanskom sektoru. Ukupni broj radništva drvne grane Savske banovine (1932. – 1939.) bio je 17000-29800, od čega 1500-3000 žena, a šumsko-pilanske grane 14000-18000 muškaraca i 500-1300 žena.¹⁸²

Tekstilna i konfekcijska industrija zaštićena je državnim monopolom, odnosno carinama na uvoz gotove tekstilne robe od 1925. godine, iako se pamučno predivo uvozilo iz Austrije, Češke i Moravske zbog niskih carina na predivo. Podizanje tvornica tekstila i konfekcije počinje upravo u međuratnom razdoblju, naslanjajući se na tradiciju koja je već postojala, te industrija doživljava prosperitet uvođenjem zaštitnih carina od 1925. do 1934. godine. Samo u periodu 1929. – 1934. ima porast radne snage za 88 %.¹⁸³ Čak ju ni velika kriza nije uzdrmala jer je profit ostvarivan na niskim nadnicama žena iz sjeverozapadne i središnje Hrvatske (Zagorja, Međimurja, karlovačkog područja), starim strojevima i karteliziranim cijenama tekstilne robe. Savska banovina bila je središte tekstilne industrije: 1932. ima 33 tekstilna poduzeća s 45,4 % sveukupnog kapitala tekstilne industrije Jugoslavije, a 1935. u Zagrebačkoj industrijskoj komori upisano je 89 tekstilnih tvornica što čini 26 % svih tekstilnih poduzeća Kraljevine Jugoslavije, te se nalazi ispred Slovenije.¹⁸⁴ Prema

¹⁸⁰ Isto, str. 403 i 560-564.

¹⁸¹ Isto, str. 565-570.

¹⁸² Isto, str. 403, 442 i 590-592.

¹⁸³ Šimončić-Bobetko, Z., *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, AGM, Zagreb, 2005., str. 359.

¹⁸⁴ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 519-520.

podacima za 1938. Banovina Hrvatska ima 121 tvornicu tekstila što čini 24,6 % jugoslavenskih tvornica tekstila.¹⁸⁵ Konfekcijska, tj. odjevna industrija koncentrirana je u Zagrebu i ima obrtni karakter, uz iznimku Tivara (Varteksa) u Varaždinu, dok je sva tekstilna industrija Savske banovine koncentrirana u najsiriromašnijim krajevima sjeverozapadne i središnje Hrvatske (Čakovec, Oroslavje, Duga Resa). U tim je granama industrije 74 % radništva unutar sedam velikih tvornica.¹⁸⁶ „Po broju radnika tekstilna industrija i tekstilna konfekcija zapošljavala je gotovo jednak broj radnika kao najviše razvijena privredna grana sjeverne Hrvatske drvna industrija.“¹⁸⁷ Ona je radno intenzivna industrija, mjesto zaposlenja za višak agrarno prenapućenog stanovništva sjeverozapadne i središnje Hrvatske i prvo zaposlenje za brojne nezaposlene, mahom mlade žene. U tekstilnoj industriji Savske banovine (1932. – 1939.) bilo je ukupno 10257-17007 radnika, u čemu 5900-9100 žena (51-55 %), a u tekstilnoj konfekciji 4000-8000 radništva, od čega 2500-4000 žena (46-51 %).¹⁸⁸ Izvan statistike ostao je velik broj radništva u tekstilnoj industriji koje je radilo kod kuće po narudžbi, tj. na sitz. Tekstilna grana imala je primat 1936., 1937. i 1939. godine, i tu je brži razvoj radništva pred radnicima u konfekciji. Tekstilno radništvo Savske banovine je 1932. činilo trećinu radništva te grane Jugoslavije, a konfekcijsko je činilo 22 %. Gotovo polovinu zaposlenih, odnosno 56 % tekstilnog radništva činile su žene (1938.) i „ni u jednoj drugoj privrednoj grani nije zaposlenost žena bila tako velika kao u tekstilno-konfekcijskoj.“¹⁸⁹ Udio osiguranica u tekstilnoj industriji Savske banovine (1932. – 1939.) kretao se 14,5-17,3 %, a u tekstilnoj konfekciji 5,5-7,6 %, dakle ukupno 20-24,8 % ili prosječno 23 % svog osiguranog radništva.¹⁹⁰ Glavni sloj tekstilnog i odjevnog radništva činili su radnici-seljaci s udjelom od 69 % 1929. godine, te 61 % 1934. godine.¹⁹¹ Najviše je tekstilnog radništva Savske banovine 1934. bilo u Zagrebu, u kotaru Karlovac, potom Varaždinu, kotaru Donja Stubica (Oroslavje) i Čakovcu. Ipak, najvažnija i najjača je tekstilna i konfekcijska tvornica bio Tivar (1918.) podmirujući polovinu cjelokupne vunarske grane tekstilne industrije u Hrvatskoj.¹⁹² Ne može se reći da su žene potiskivale muškarce, već nakon svjetske krize i zbog velikog osiromašjenja muškarci ulaze u tekstilnu industriju koja je među najslabije plaćenim granama, a radništvo je

¹⁸⁵ Šimončić-Bobetko, Z., *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, AGM, Zagreb, 2005., str. 364.

¹⁸⁶ Isto, str. 301.

¹⁸⁷ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 521.

¹⁸⁸ Isto, str. 523-525 i 536.

¹⁸⁹ Isto, str. 536 i 442.

¹⁹⁰ Isto, str. 403.

¹⁹¹ Isto, str. 536.

¹⁹² Isto, str. 532-535.

vrlo mlado. Također, kvalifikacijska struktura radništva vrlo je loša, ukupno je najviše (69 %) polukvalificiranih i samo 15 % kvalificiranih (1938.), i ovisila je o tečajevima od tvornice do tvornice. U tome je najbolji varaždinski Tivar, pa Ivančica iz Oroslavja i Treibtsch industrija svile iz Zagreba, a nekvalificiranih, ponegdje i preko 90 %, u Pamučnoj industriji Duga Resa, DTR-u, Trikotaži Gaon i MEZ tvornici konca iz Zagreba i Zagorskoj industriji vunениh tkanina iz Oroslavja.¹⁹³ Kako je već rečeno, po zaposlenosti su u Savskoj banovini drvena i tekstilna industrija gotovo jednako jake s glavnom radnom snagom koju čine radnici-seljaci iz pasivnih, agrarno prenapučenih krajeva, sjeverozapadne Hrvatske za tekstilnu industriju, te Like i Gorskog Kotara za drvnu (uključujući i Slavoniju za hrastove šume, no ovdje nije primjer pasivnog područja). Oni mahom nekvalificirani i mladi rade u obje najniže plaćene gospodarske grane s tom razlikom da je drvena dominantno muška i orijentirana na izvoz, a tekstilna je dominantno ženska i orijentirana na domaće tržište. Iz toga proizlazi rodna i regionalna podjela radne snage dviju najvažnijih industrijskih grana Hrvatske u međuratnom razdoblju, ako se izuzme poljoprivreda kao glavna gospodarska djelatnost koja nije ni zabilježena socijalnim osiguranjem. Dakle, siromaštvo podjednako tjera mlade žene i muškarce da dodatnu zaradu za egzistenciju i stvaranje obitelji potraže u najamnom radu izvan sela, ali povezani s njime. No, tu postoji razlika koja se uočava za vrijeme krize. Naime, ono što se općenito naziva gospodarskom krizom i otpuštanjem radnika zapravo pogađa izвозno orijentiranu drvnu industriju i muške radnike, a tekstilna industrija, unatoč stagnaciji bilježi porast proizvodnje i zaposlenosti, i to ženske populacije. Stoga je relativno tumačenje krize za muškarce s jedne i za žene s druge strane, odnosno ona ženama znači priliku za ulazak u svijet plaćenoga rada i industrijske proizvodnje. Naravno, taj prosperitet ove grane industrije plaćen je cijenom nejednakosti vrednovanja ženskoga rada spram muškoga, a samo zato što je siromaštvo tako veliko, muškarci nakon krize ulaze u većem broju u tekstilnu industriju.

Radništvo tercijarnih djelatnosti nije brojno, odnosno čini prema popisu stanovništva 1931. g. 23 % (60 002) sveukupnog radništva Savske banovine. Najbrojnije (32 384) je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, odnosno zagrebačkom području (25 240), tj. u Zagrebu (24 050) gdje u raznim uslužnim djelatnostima čini 43 % ukupnog zagrebačkog radništva.¹⁹⁴ Udio žena u tercijarnim djelatnostima Savske banovine je 35 % (21 140) u čemu je najveći broj kućne posluge (13 768). U sjeverozapadnoj Hrvatskoj udio žena u tercijarnim djelatnostima je 33 %

¹⁹³ Isto, str. 538-540.

¹⁹⁴ Isto, str. 96-97 i 648.

(12 567) u čemu je najviše kućnih pomoćnica (8894), a samo u zagrebačkom području te regije žene čine 40 % (10 163) radnica u tercijarnim djelatnostima, u čemu je najviše kućnih pomoćnica (7121) što je više od polovice svih kućnih pomoćnica Savske banovine ili 80 % kućnih pomoćnica sjeverozapadne Hrvatske. Udio žena u tercijarnim djelatnostima na razini Kraljevine Jugoslavije je 27 %, dakle i ovdje je veći udio žena Savske banovine, Zagreba i sjeverozapadne Hrvatske.¹⁹⁵ To s obzirom na agrarnu prenapučenost regije može izgledati neprirodno, no višak mladih seljanki upravo je nakon poljoprivrede u daleko najvećem broju odlazio na rad u kućnu posluhu, što premašuje i zaposlenost žena u tekstilnoj industriji. Rad žena u posluhu (u tercijarnim djelatnostima) smatra se neproizvodnom djelatnošću, za razliku od rada u industriji i obrtu što se smatra proizvodnom djelatnošću. U periodu 1932. – 1939. žena je kao osiguranih radnica Savske banovine prosječno bilo 41 % u sekundarnim, te 58 % u tercijarnim djelatnostima gdje bilježe pad (sa 62 % na 56 %) zbog pada osiguranih kućnih pomoćnica (s 44,6 % na 37,6 %) uslijed krize i slabljenja ekonomske moći građanskih obitelji u čijim su domaćinstvima radile.¹⁹⁶ Pored prometa, trgovine, općinskih poslova, kućne posluhe, ugostiteljstva i dr. ovdje će pobliže biti riječi o onim granama uslužnih djelatnosti u kojima su žene imale značajan udio zaposlenih, no iz tih podataka osiguranika su isključeni činovnici zasebno osigurani u Merkuru.

Trgovina je usitnjena i brojna, razvijenija u Hrvatskoj zbog prometnog položaja i financijskih veza židovskog kapitala s inozemstvom. U Savskoj banovini je u ukupnom osiguranom radništvu u periodu 1932. – 1939. u trgovini prosječno bilo osigurano 5,5 % žena, zanimljivo s najvišom stopom od 6 % 1933. godine usred velike krize. Žene su u tom razdoblju činile 20 % osiguranih u trgovini, ukupno 2186-2848, te 8144-11022 muškaraca, preko polovice samo u Zagrebu.¹⁹⁷

U ugostiteljstvu u Savskoj banovini radništvo je malobrojno, krećući se od 4300 do 5500, od čega su više od polovice, 2290-3060 žene (1932. – 1939.). Također, preko 60 % ih je samo u Zagrebu. Udio osiguranih žena u ugostiteljstvu bio je 5,8 % u ukupnom osiguranom radništvu tog razdoblja, više nego muškaraca (2 %). Porast radnica u ugostiteljstvu Savske banovine bilježi se nakon krize u drugoj polovici 1930-ih, a činile su preko jedne četvrtine žena zaposlenih u ugostiteljstvu Jugoslavije, dakle tu su brojnije nego u drugim dijelovima

¹⁹⁵ Isto, str. 649-650.

¹⁹⁶ Isto, str. 403.

¹⁹⁷ Isto, str. 403, 669-675.

zemlje.¹⁹⁸ No, to zanimanje nije bilo osobito na dobrom glasu, tako „žene pak ostaju ugostiteljske radnice obično samo do udaje, utoliko više što se je djelatnost žena u ugostiteljstvu često kombinirala s poslom animirke“.¹⁹⁹ Žene srednjih godina nisu imale mogućnosti ostati jer su ih potiskivale mlađe žene sa sela.

Kućna je posluga kao kategorija zaposlenog radništva zastupljena u sve tri djelatnosti, no najbrojnija je u tercijarnoj, a gotovo isključivo je čine žene. Prema popisu stanovništva Savske banovine 1931. ukupno je bilo 18 926 kućnih slugu, odnosno 18 371 kućnih pomoćnica (97 %), od čega 544 u primarnim, 4059 u sekundarnim i 13 768 (65 %) u tercijarnim djelatnostima.²⁰⁰ U Savskoj je banovini bilo najviše kućnih pomoćnica, čak 33 % svih kućnih pomoćnica Jugoslavije. Ipak, daleko ih je najveći broj bio na zagrebačkom području gdje su činile 66 % svih kućnih pomoćnica Savske banovine tijekom 1930-ih.²⁰¹ Prema popisu 1931., kako je već gore navedeno, u tercijarnim djelatnostima ih je u sjeverozapadnoj Hrvatskoj bilo 8894, a samo u zagrebačkom području 7121 što je tada činilo 80 % kućnih pomoćnica u III. djelatnostima sjeverozapadne Hrvatske. Ove brojke govore o enormnom priljevu mladih djevojaka sa sela iz sjeverozapadne Hrvatske, naročito Hrvatskog zagorja na rad u kućnoj posluzi u građanskim obiteljima Zagreba. Osim što je taj proces posljedica agrarne prenapučenosti ove regije, ukazuje i na položaj žena u tim seljačkim obiteljima. Mlade djevojke često nakon četiri godine osnovne nisu išle dalje u školu niti su nasljeđivale zemlju uslijed već prerascjepkanog seljačkog posjeda, nego su u nedostatku novca za isplatu same morale zaraditi za miraz u nekoliko godina kako bi se vratile na selo da se udaju i osnuju vlastitu obitelj ili bi svojom plaćom potpomagale uzdržavanje ostalih članova. Prema broju ukupnog osiguranog radništva Savske banovine, kućna je posluga bila odmah iza radništva drvne i tekstilne industrije. Među osiguranim ženskim radništvom Savske banovine, kućne su pomoćnice bile na prvom mjestu s prosječnim udjelom od 40,5 % svih osiguranica, no 1930-ih bilježe stalan pad od 7 %, s 44,6 % 1932. na 37,6 % 1939. godine.²⁰² „Ovo kretanje nema analogije među radništvom bilo koje druge djelatnosti i pokazuje da su žene za vrijeme velike svjetske krize bile brojnije u kućanstvima nego kasnijih godina.“²⁰³ Ukupni broj kućnih pomoćnica Savske banovine u razdoblju 1932. – 1939. kretao se od

¹⁹⁸ Isto, str. 403, 687-689.

¹⁹⁹ Isto, str. 686.

²⁰⁰ Isto, str. 106, 119.

²⁰¹ Isto, str. 697.

²⁰² Isto, str. 403.

²⁰³ Isto, str. 695.

18069 do 19925 (pad na 17640 1933.), a na zagrebačkom području od oko 11550 do 13200.²⁰⁴ Uočljivo je i sezonsko kretanje, tako da je tijekom godine najmanje kućnih pomoćnica bilo zaposleno u kolovozu kad su se vraćale na selo obavljati poljoprivredne poslove, a građanske su obitelji odlazile na ljetovanje, pa bi najesen uzimale nove djevojke. Najviše ih je bilo zaposleno tijekom zime, u prosincu i veljači, te pred Uskrs jer je u to vrijeme u gradu bilo puno posla u kućanstvu.²⁰⁵ Otpuštane su u ono doba kad bi zbog krize i pada prihoda zagrebačke trgovačke i financijske obitelji morale smanjiti troškove. Kućna posluga je isključivo žensko zanimanje i ima poseban položaj među drugim granama djelatnosti jer je neproizvodna djelatnost vezana na individualnoj osnovi za kućanstvo. Nastavlja tradicionalnu ulogu žene u obitelji i zato tu nije potrebno školovanje niti kvalifikacije. Sve ono što su djevojčice do petnaeste godine naučile raditi u svom domu na selu, sada rade u kućanstvu u gradu gdje, osim što su plaćene za taj rad bez radnog vremena i ovise o milosti gospodara, također usvajaju gradsku kulturu življenja. Urbana struktura Zagreba, zgrade u kojima su stanovi s nekoliko reprezentativnih soba prema ulici i malom sobicom za sluškinju kraj kuhinje u stražnjem dijelu stana koji gleda na unutrašnje dvorište, odražava kroz arhitekturu socijalnu i ekonomsku strukturu slojeva stanovništva. Mjesto u zapećku dodijeljeno je ženama bez sredstava i obrazovanja, koje nevidljivom rukom sveprisutno drže stupove obitelji i čiji je rad neophodan za njezino svakodnevno funkcioniranje jer to potvrđuju i najveće brojke osigurane ženske radne snage upravo u služinčadskoj branši. Njih zaobilaze i zakoni o zaštiti radnika i o radnjama, pa ih ni sami radnici zbog odnosa prema poslodavcu ne priznaju kao dio svoje klase, premda su one sastavni dio radništva, tako da su 1933. u Zagrebu osnovale Organizaciju kućnih pomoćnica, odgojiteljica i kuharica za Savsku banovinu. Tek se krajem velike ekonomske krize počelo raspravljati o ulozi i mjestu kućnih pomoćnica kad ih prihvaćaju i radničke komore. Tako je početkom 1936. u Beogradu održana anketa o položaju i zaštiti kućnih pomoćnica Jugoslavije jer ih se u tako velikom broju više nije moglo zaobilaziti i praviti se da ne postoje kao radnice.²⁰⁶ Najveći udio zaposlenih žena Savske banovine radi kao kućna posluga i to je usporedivo sa zapadnim europskim zemljama poput Njemačke i Švicarske. No, udio i višak agrarnog stanovništva pokazuje da je struktura društva i ekonomije izokrenuta jer nedostaje više zaposlenih u industriji koja ima sezonski karakter. Ni tekstilna industrija kao jedna od najznačajnijih, pretežno ženskih industrijskih grana, iako smještena u najsiromašnijim

²⁰⁴ Isto, str. 697.

²⁰⁵ Isto, str. 698.

²⁰⁶ Isto, str. 694.

dijelovima sjeverozapadne i središnje Hrvatske, nema tu snagu da u tolikoj mjeri zaposli višak agrarnog stanovništva i nadolazeće ženske radne snage.

Uz poljoprivredu kao temeljnu gospodarsku djelatnost, čini se da su ostali sektori djelatnosti razvijani sporo i stihijski samo kao oblik njezine nuzzarade, egzistencijalne nužnosti kako bi se nakon što se osigura nešto novca, odmah vratilo agraru, koji međutim u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj postaje pretijesan za život. U taj proces razgradnje i transformacije tradicionalnog načina življenja uključuje se povećano kretanje ženske radne snage koja postaje indikator krize ne samo ekonomije nego i rodni uloga na radnom mjestu. To vrijeme krize je i vrijeme prilike da žene zarade za svoj rad. Ipak, one zauzimaju najslabije plaćena mjesta na kojima se temelji razvoj onih grana gdje strani kapital od razdoblja krize ostvaruje profit, no slično vrijedi i za muškarce zaposlene u drvnjoj ili građevinskoj industriji. Da bi se stekao djelomičan uvid u njihov položaj, nadalje će biti riječi o zaradama i mogućnostima podmirenja životnih potreba i troškova.

Kada je Benko Grado proveo *Anketu o radničkim nadnicama i zaradama u industriji* Savske banovine 1935. godine, pokazalo se da preko polovice radništva u industriji (52 %) nije zarađivalo ni za pokriće osnovnog egzistencijalnog minimuma jedne osobe, dakle žive ispod linije siromaštva. Ovo ima veze sa sezonskom prirodom sjevernohrvatske industrije u kojoj su isto tako preko polovice zaposlenih činili radnici-seljaci koji su temeljni dio prihoda ostvarivali u poljoprivredi. Pri socijalnom osiguranju radništvo je svrstano u dvanaest platnih razreda. Prosjek je osigurane nadnice, plaće za najamni rad, u Savskoj banovini bio 20 do 25 dinara dnevno, najviše 28 dinara 1929. – 1930., a najniže 1932. – 1936., pa su opet rasle od 1937. god.²⁰⁷ Muškarci su imali veću prosječnu nadnicu od žena, odnosno ženama je nadnica bila za 25 % niža od muškaraca. U periodu 1934. – 1939. u zagrebačkom okružnom uredu prosječna je godišnja osigurana nadnica bila 26,5-28,5 dinara za muške radnike, a 17,8-18,8 dinara za ženske.²⁰⁸ U najvišem je platnom razredu Savske banovine (12. razred s više od 48 dinara dnevno) bilo samo 4,4 % (1929.) osiguranih radnica, da bi im se zarade toliko smanjile da su pale na 2,2-2,7 % (1935. – 1939.). U okružnom uredu Zagreb taj je udio pao s 8,5 % (1932.) na 2,6-3,3 %.²⁰⁹ Tu nisu iskazane činovnice osigurane u Merkuru, iako je nakon krize postojao trend njihovog otpuštanja. U najnižem platnom razredu Savske banovine (1. razred do 8 dinara dnevno) bilo je 5,7 % (1929.) osiguranih radnica, da bi porasle na 6,5 % (1935.),

²⁰⁷ Isto, str. 720-731.

²⁰⁸ Isto, str. 732-737.

²⁰⁹ Isto, str. 745.

te pale na 4,3 % (1939.). Tu je bilo najviše kućnih pomoćnica i naučnika koji su uz nadnicu dio zarade dobivali u naturi i nisu trošili na stanovanje, a preko 10 % muškaraca bilo je i u najvišem i u najnižem platnom razredu.²¹⁰ Za vrijeme krize nadnice su pale za dvadesetak posto, tako je satnica tekstilnim radnicama bila 1 dinar (1935.), odnosno za osam sati rada kao i dnevica kućnih pomoćnica. Situacija je zbog povećanih troškova života i malih nadnica tjerala ljude u štrajk, te je 1937. Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži zajamčila najmanje 2 dinara na sat. Kako su rasle cijene, nadnice su realno gubile na vrijednosti, pa je najmanja satnica trebala biti 4 dinara.²¹¹ U Savskoj banovini 1939. god. prosječna dnevica radništva u industriji bila je 41 dinar. Ipak, najbrojnije radništvo imalo je najniže nadnice: u drvnoj industriji 26 dinara, građevinskoj 32 dinara i tekstilnoj 34 dinara dnevno. Ostale su grane imale između 40 i 50 dinara, a jedino je u kožnoj dnevica iznosila 68 dinara jer su zapravo radnici tvornice Bata radili na akord, tj. po učinku ili do iznemoglosti, pa taj iznos nerealno povećava prosjek nadnice svog industrijskog radništva.²¹² Postojala je i razlika u nadnici kvalificiranih radnika (primjerice oko 60 dinara za tekstilce), te polukvalificiranih (oko 32 dinara za tekstilne) i nekvalificiranih (oko 27 dinara za tekstilne radnike) koji imaju upola manje od kvalificiranih radnika. Budući da je tri četvrtine radnika bilo polu ili nekvalificirano, profit se ostvarivao na masi nestručnog radništva u koje se nije ulagalo ni obrazovanjem ni zaradom jer su temeljni dio ostvarivali u poljoprivredi. Oni su zapravo bili na rubu gladi. S obzirom na to da je kupovna snaga nominalne nadnice bila oko polovice egzistencijalnog minimuma, realna je nadnica bila niska od 1935. do 1938., odnosno najniža 1939. godine zbog skupoće životnih troškova, tako da su u tom periodu po mjesečnoj zaradi ispod razine bijede živjeli nekvalificirani građevinci, poljoprivredni radnici, krojači na sitzu i tkalje.²¹³ Radnicima samcima nedostajala je četvrtina prihoda, a oženjenima s dvoje djece čak pola da zadovolje egzistencijalni minimum. Oženjeni poljoprivredni nadničari su 1939. realno ostvarivali 27 % za tu osnovu životnih potreba, a ostalih 73 % trebali su nadomjestiti radom na zemlji i ostalih članova obitelji. U tom pogledu, čak i ako su ženama nadnice bile za četvrtinu do trećinu niže od muških, njihov je doprinos, kao i radno sposobne mladeži bio neophodan za održanje obitelji. Radnici-seljaci, koji su zapravo sinonim za nekvalificirane radnike, imali su prihode sa zemlje i one minimalne od zarade, no njihov je položaj na radu bio gori u odnosu na prave radnike jer nisu bili

²¹⁰ Isto, str. 738.

²¹¹ Isto, str. 751.

²¹² Isto, str. 754.

²¹³ Isto, str. 759.

organizirani, pa je eksploatacija osobito jaka kod radništva u šumsko-pilanskoj, građevinskoj i tekstilnoj industriji. Prosječna mjesečna zarada industrijskog radništva u Savskoj banovini 1934. g. bila je 654 dinara, a 1930. 736 dinara. Ipak, najslabije su mjesečno (1934.) plaćeni bili radnici drvne industrije (501 dinar u pilanama i 564 dinara u preradi drva), građevinske (520 dinara), rudarstva (590 dinara) i tekstilne industrije (675 dinara), dakle, muški radnici u fizički najzahtjevnijim poslovima, a potom žene u jedinoj, uz duhansku, pretežno ženskoj industriji.²¹⁴ Da siromašno seljaštvo, koje čini većinu industrijskog radništva, nije imalo komad svoje zemlje i krov nad glavom, u zemlji bi postojao velik sloj proletarijata i zapravo je poljoprivreda bila krajnje osiguranje od bijede i nezaposlenosti.

Poljoprivredni radnici bili su pravno nezaštićeni, socijalno neosigurani, radeći od jutra do mraka, a najteže je bilo slugama u poljoprivredi. Radilo se sezonski, teške fizičke poslove za vrlo male dnevnicе (2 do 5 dinara) zbog obilja siromašne radne snage u prenapučenim krajevima Hrvatskog zagorja. Stanovništvo često nije imalo hrane od Božića do iduće žetve. U zlatarskom kotaru, najnapučenijem u Zagorju, nadnice su bile 3 do 6 dinara, a za najteži posao kao što je košenje livada cijeli dan radili su za 8 dinara. Pitanjem nadnica u Zagorju bavila se 1936. g. Gospodarska sloga, tražeći osim da budu više, ujedno da i žene dobiju jednake poljske nadnice kao i muškarci za isti posao, te da se zabrani rad djece do 14 godina. Samo za kilu kruha u Zagrebu trebalo je tada dati 4 dinara.²¹⁵ Kako o tome izvještava Rudolf Bićanić, žene su dobivale manje nadnice od muškaraca, 3 do 5 dinara dnevno za poljski rad, što je nešto manje od kave u zagrebačkim kavanama. „*A tkaju li u selu za drugoga, ne će dobiti više nego dva do pet dinara, radeći od zore do mraka*“²¹⁶

Među industrijskim radništvom, na dnu platne liste nalaze se oni u drvnoj industriji sa satnicom oko 2 dinara, radeći cjelodnevno, mogli su zadobiti teške povrede na radu, te su odmah iza rudara imali najgori položaj. Rudari pak, nisu smatrani industrijskim radništvom i nisu imali zaštitu na radu, a s obzirom na težinu posla, plaćeni su najslabije, bez obzira što je mjesečni iznos veći nego u drvnoj industriji. Iza njih slijede radnici u građevini (2 do 3 dinara po satu), pa tekstilni radnici. S obzirom na to da se u tekstilnoj industriji ostvarivala velika dobit, radništvo je slabo plaćeno, osobito žene od muškaraca. Tako je 1934. g. prosječna osigurana nadnica za žene bila 20,5 dinara i 26,8 dinara za muškarce, odnosno 61,7 % žena

²¹⁴ Isto, str. 823.

²¹⁵ Isto, str. 816, 998; Bićanić, R., *Kako živi narod*, II, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1939.), str. 14-17.

²¹⁶ Bićanić, R., *Kako živi narod*, I, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1936.), str. 113.

imalo je satnicu ispod 3 dinara, a 6,6 % satnicu ispod 6 dinara.²¹⁷ Do pada nadnice došlo je zbog krize, te su mnogobrojne radnice zagrebačkih tvornica tekstila imale satnicu od 1 dinara, a u Tivaru je od 2300 radnika, njih 500 zarađivalo 1-1,5 dinara, a 990 ispod 3 dinara po satu.²¹⁸ Rad po učinku, tj. na akord, uveden po uzoru na tvornicu u Dugoj Resi od 1930. g. smanjio je prosječnu satnicu od 3,5 na 2,3 dinara, pa se tamo za dva tjedna 1931. moglo zaraditi 200-300 dinara, a na akord 100-200 dinara. Najteže je bilo zaposlenima u proizvodnji čarapa s tjednom zaradom 40-100 dinara. Često je nadnica bila 8 dinara dnevno za radno vrijeme 9-12 sati.²¹⁹ Prosječna je mjesečna zarada u tekstilnoj industriji u Savskoj banovini 1929. bila 691 dinar, da bi pala na 602 dinara 1930. i 1932., pa je 1934. iznosila 675 dinara.²²⁰ Te je godine zaustavljen pad nadnica zbog štrajkova i tarifnih pokreta, a o položaju tekstilnih radnica provedene su ankete u Varaždinu, Karlovcu, Zagrebu i Osijeku. U varaždinskim i karlovačkim tvornicama 70 % radnika bilo je sa sela, a 60 % žena. Zarađivali su od 1 do 3 ili 2 do 3 dinara po satu, dok je u Tivaru satnica bila do 4 dinara za osam sati rada, a u karlovačkim poduzećima se radilo 8-12 sati. Položaj tekstilaca se ni kasnijih godina nije poboljšao zbog uvedenih sustava premija i normi, a povećali su se životni troškovi, te je realna nadnica pala. Samo je u Zagrebu radništvo bilo bolje plaćeno (jedna petina plaćena dnevno iznad 40 dinara 1937.) nego ono u provinciji (26 dinara dnevno). Uz tako male nadnice, brojne su radnice obolijevale od tuberkuloze jer su radile prekovremeno i u lošim higijenskim uvjetima, skućenim i zagušljivim halama.²²¹ U prehrambenoj industriji je položaj radništva varirao, ipak najslabiji je bio u preradi šećera i tvornicama čokolade, te pekarama gdje su žene zarađivale za nužni minimum (650-670 dinara mjesečno 1934. g.).²²²

U uslužnim djelatnostima položaj je žena također različit. Iako su u trgovini općenito bolja primanja, radno je vrijeme dugo, a čak je 57 % žena imalo satnicu ispod 3 dinara. U ugostiteljstvu su zbog napojnica kompletna primanja neiskazana.²²³ Kućne pomoćnice su imale prigodno i nestalno zaposlenje, a položaj im nije bio reguliran nikakvim zakonskim propisima. Nisu imale zaštitu ni u vezi radnog vremena, ni plaće, ni položaja, te su mogle biti izvrgnute samovolji gospodara. Prema anketi o položaju i zaštiti kućnih pomoćnica

²¹⁷ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 823, 845, 870.

²¹⁸ Isto, str. 1005.

²¹⁹ Isto, str. 845-848.

²²⁰ Isto, str. 823.

²²¹ Isto, str. 849-850.

²²² Isto, str. 823.

²²³ Isto, str. 886.

Jugoslavije iz 1936. u Beogradu napravljen je nacrt o njihovoj zaštiti. Podatci za Zagreb su nedostadni, no na krnjem se uzorku od 41 sluškinje ipak dobila neka slika stanja. Naime, 19 kućnih pomoćnica od 41 je iz sjeverne Hrvatske, iz obitelji zemljoradnika s puno djece, neudane su, njih četrnaest je u dobi 21-25 godina, jedna petina ih je nepismena, a 91,5 % ih je bez ikakve imovine. Plaća im je u prosjeku 272 dinara mjesečno, a isplate neredovite, radno vrijeme je gotovo neograničeno, cjelodnevno, oko 18 sati. Iako ne plaćaju stan ni hranu, žive u malim sobama, trpe poslodavca i položaj im je nesiguran. Većina ih je imala povremeni odmor nedjeljom, a plaćeni godišnji odmor samo 4,8 % jugoslavenskih sluškinja jer su ih gospodari otpuštali ljeti (82,4 % slučajeva). Zbog maltretiranja njih je 88,5 % reklo da žele promijeniti svoj socijalni položaj, a jedna četvrtina u Zagrebu je htjela u obrt. Gotovo sve, njih 37, izjasnilo se da im položaj može popraviti sindikalno organiziranje i jedinstveni istup.²²⁴ Radeći po cijele dane, kućne pomoćnice navečer nisu imale vremena da se nađu i rasprave o poboljšanju svog položaja. Ipak, u drugoj polovici 1930-ih to sve više uspijevaju i na sastancima organizacije kućne posluge traže: 10-satno radno vrijeme i dva sata odmora, plaćeni prekovremeni rad, tjedni odmor i 10 dana plaćenog godišnjeg odmora, zaštitu od samovolje poslodavaca, poboljšanje plaća i bolje stambene uvjete.²²⁵ Njihova nadnica je na dnu platne liste, na razini šegrta. Nedostatak naobrazbe i sredstava mladih seljanki koje odlaze u najvećem broju u tu službu i njihovoj želji da rade u obrtu svjedoči o socijalnoj selekciji ženske djece na selu koja prije neće polaziti u školu kao njihovi muški vršnjaci za koje je rezerviran obrt, dok djevojčice ostaju brinuti se za dom i mlađe članove obitelji. Tako neškoloovane i bez zemlje i novca, one su prisiljene raditi isti tip poslova kao doma na selu, voditi brigu o kućanstvu, no ponavljanje tih tzv. ženskih poslova nije bio njihov izbor.

Žene na radnom mjestu nisu bile posebno zaštićene važećim zakonima (o osiguranju i zaštiti radnika, inspekciji rada), osim propisom o zabrani noćnog rada i nekih poslova koji štete zdravlju žena, ali i oni su se često kršili u praksi. Prevladavajući stavovi i propisi tretirali su žene kao zavisne članove društva o kojima se treba brinuti, no muškarci kao hranitelji obitelji to svojim zaradama nisu mogli i to je glavni razlog za plaćeni ženski rad izvan kuće. Njihove nadnice, za četvrtinu ili trećinu niže od muških reflektiraju taj društveni stav da je žena uzdržavana, pa makar obavlja isti posao kao i muški kolega. Time se zapravo ženu vraća nazad u njezinu obiteljsku domenu kao primarnu, a sav ostali rad za koji dobiva naknadu, dok

²²⁴ Isto, str. 891-893.

²²⁵ *Sastanak kućnih pomoćnica*, Ženski svijet, br. 10, Zagreb, VII 1940., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 432.

je u najboljim godinama, tretira se kao nužni dodatak za opstanak. Brojna svjedočanstva o položaju žena na radnom mjestu prikupljena su kao dokumenti iz aktivističkih novinskih listova u knjizi *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, te će iz tog izdanja ovdje neka od njih biti dana kao prikaz tadašnjeg stanja zaposlenih. Tvornička radnica (M. Ž.) u glasilu *Borba* 1926. piše da su „kapitalisti radnicima toliko snizili plaće da se od njih ne može izdržavati jedna obitelj i zbog toga je i žena prisiljena da ide u tvornicu na rad, kako bi obitelj mogla preživjeti.“ ... „U nečistim prostorijama, u prašini, smradu i propuhu radi današnja radnica. Od toga rada njoj se mrači pred očima, ona dobiva reumatizam i tuberkulozu.“²²⁶

Da je situacija teška i 1939., može se vidjeti u izvještaju *Velike skupštine radnih žena*, radnica i namještenica Zagreba: „Ove godine snižena je vrijednost ove nadnice na 35-40 posto, uslijed poskupljenja namirnica. Radnici vrlo slabo jedu, a stanuju u najgorim stanovima, ne mogu se odmoriti i obnoviti snage, a radnička žena osim rada u tvornici, radi povrh toga i u kući. Posljedica svega toga, je da je 34 posto nekvalificiranih radnika-ca tuberkulozno, 61 posto uposlenih žena boluje od raznih bolesti, a svaka treća je tuberkulozna. Seljačka žena još je u težem i podređenijem položaju i mnoge traže zaposlenja u gradu kao kućne pomoćnice. Tu su opet potpuno bez zaštite, jer nema zakona za njih.“ ... „U današnjim teškim prilikama žena radnica ne može da bude majka. Mnoge i mnoge žene radije vrše pobačaj, nego da rode djecu, koja će gladovati. A kad ostavi dijete, onda radi u mnogo slučajeva do posljednjeg časa, jer se boji izgubiti posao, i jer joj je potpora Okružnog ureda premalena.“ – tako na skupštini svjedoči o bijednom životu radnice majke kućna pomoćnica Marija Raušević.²²⁷

Napose ima puno izvještaja o prilikama u tekstilnoj industriji u kojoj je stanje radništva, ovdje na primjeru Varaždina 1931., slično kroz cijelo međuratno razdoblje: „Zarada toga radništva vrlo je slaba. Upravo u bescjenu daju oni svoju radnu snagu. ... Ima radnica u Tekstilnoj industriji, koje su plaćene po satu 0,75 dinara. Radni sat plaćen sa 2,50 dinara smatra se kao dobro plaćen. Seljačko radništvo stanuje dosta daleko od tvornice. Ima slučajeva da to radništvo ide i po 2 sata dok dođe do tvornice. ... Slabo se hrane, sobom nose komad suhog kruha i tu i tamo sa malo sira. Možemo si predstaviti kako su iscrpljeni poslije rada, gdje se radi najvećom intenzivnošću i brzinom. Zato nije ni nerazumljiva pojava, da seoske djevojke, koje su jedre i zdrave, polaskom na tvornički rad, u roku od nekoliko mjeseci postaju blijeda i

²²⁶ Zagrebčanka kod posla, *Borba*, br. 29, Zagreb, 28.08.1926., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 135-136.

²²⁷ Velika skupština radnih žena, *Glas*, br. 35, Zagreb, 01.12.1939., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 405-406.

iscrpljena stvorenja.“²²⁸ Prema varaždinskom radničkom dopisniku 1925. g. u tvornici sukna „najužasnije su kod tog zdravstvene prilike pod kojima se radi. Radione bez ventilacije, a stalno i neprekidno se u njima radi. Vrata od zahoda vode u dvoranu za tkanje sukna, tako da u ovoj dvorani vlada uz silnu prašinu, koja se poput olova sliježe na radnikova pluća, silan smrad.“²²⁹ I na razini Jugoslavije ženske osiguranice uzimaju više dana bolovanja od muških osobito zbog tuberkuloze od koje su one i više umirale. Tako je 1926. g. na 1000 osiguranika obolijevalo 39 žena i 29 muškaraca, a 1931. g. je obolijevalo 45 žena i 40 muškaraca. Od tuberkuloze je na 100 smrtnih slučajeva 1926. g. umiralo 44 žena i 32 muškaraca, a 1931. g. 51 žena i 45 muškaraca.²³⁰ Uočava se i skok u pobolu i smrtnosti muškaraca od tuberkuloze, iako je više žena, jer to je bolest siromaštva i bijede, loših uvjeta rada i stanovanja. Na selu je prije Drugog svjetskog rata vladalo toliko siromaštvo da je stanovnik sela raspolagao samo sa 7,7 dinara na dan.²³¹ To su bili iznosi da se tek nešto slabo pojede, sasvim nedostadni za velike radne napore kojima je seljaštvo bilo izvrgnuto. Žene su svoj položaj plaćale cijenom zdravlja i nije iznenađujuće da upravo mlade žene rade u velikom broju. Iako ovdje nema analize zaposlenosti i rada činovnica, njihovi su radni uvjeti u usporedbi s ostalima najpovoljniji jer su unatoč diskriminaciji za određene struke i novčana primanja, imale kvalifikacije i propise koji su regulirali njihov položaj, a nisu se toliko fizički iscrpljivale kao ostale kategorije radnih žena.

U međuratnom razdoblju pokazuje se stalan porast zaposlenosti žena, kako u Kraljevini SHS / Jugoslaviji, tako i u Hrvatskoj, dok je kod muške radne snage kretanje zaposlenosti trpjelo puno veće oscilacije zbog poremećaja uzrokovanih velikom svjetskom gospodarskom krizom. Popis stanovništva Savske banovine 1931. g. prema položaju u zanimanju, jedini takav popis u međuraću, dao je broj i strukturu radne snage, a statistike socijalnog osiguranja služile su za praćenje kretanja i rasta radne snage, a ne za određivanje apsolutnog broja radništva. Prema spolnoj strukturi radništva Savske banovine (1931.) muškaraca je bilo 68 % (179 683), a žena 32 % (83 533). Od ukupnog je radništva tada u primarnim djelatnostima bilo 42,9 % žena, u sekundarnima 19,9 %, te u tercijarnim

²²⁸ *Privredne i organizacione prilike u Varaždinu*, Radničke novine, br. 14, 03.04.1931., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 198-199.

²²⁹ *Iz Hrvatske tvornice sukna d. d. Varaždin*, Borba, br. 15, 22.05.1925., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 125-126.

²³⁰ Gjukić, M., *O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918 –1953. godine*, Ekonomski pregled, 5, br. 12, Zagreb, 1954., str. 819.

²³¹ Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb, str. 218.

djelatnostima 35 % žena. One su u najvećem broju radile kao nadničarke u poljoprivredi, kućne pomoćnice i tekstilne radnice. Polagan, ali konstantan porast zaposlenih žena počeo je kao posljedica ekonomskog i industrijskog razvoja uže Hrvatske još prije Prvog svjetskog rata. U Hrvatskoj i Slavoniji 1913. je 10 % osiguranica, 1914. 11 % (8342 žena) i već tijekom rata udio im je porastao na 25,9 % 1917. (10 818 žena) zbog nedostatka muške radne snage. Pred kraj rata, 1918. ih je 22,4 % (12 517 žena), da bi im udio opao na 18-19 % u godinama gospodarske konjunktura 1919. – 1924., te opet rastao u prosjeku oko 23 % do 1928. god.²³² Tako je 1920-ih omjer radnika i radnica bio 3:1 (77 % radnika i 23 % radnica). U idućem desetljeću još se više povećavao udio ženske osigurane radne snage, s 25 % 1929. na 28 % 1931., te dalje s 30 % 1932. na 32 % 1935. g. kad je dosegnuo vrhunac u međuraću. Nakon toga udio se kreće oko 31 % do kraja 1930-ih, a prosječno u periodu 1929. – 1939. on iznosi 30 % ženske osigurane radne snage u Savskoj banovini. U tom razdoblju broj zaposlenih žena povećao se za 35 %, a u zagrebačkom okružnom uredu čak za 62 %. U apsolutnim brojkama najviše je osiguranica (52 961) bilo 1939. Kroz međuratno razdoblje broj se osigurane ženske radne snage povećao za više od četiri puta na području uže Hrvatske, tj. Savske banovine. Kako statistike osiguranja nisu obuhvaćale polovicu radne snage, te kada se primjeni indeks socijalnog osiguranja na popis stanovništva iz 1931. prema spolu u Savskoj banovini kada je 83 533 radnih žena, po izračunu M. Kolar proizlazi da je u njoj radilo 102 583 žene 1939.,²³³ što približno odgovara i procjeni V. Stipetića za Hrvatsku (1931. 89 000 i 1940. 117 000 zaposlenih žena). Sjeverozapadna i središnja Hrvatska, važna za sagledavanje ukupne i ženske zaposlenosti, uključuje Zagreb kao najjače industrijsko, gospodarsko, financijsko i kulturno-obrazovno središte, no ujedno je regija s najvećom agrarnom prenapučenosti. U osiguranom radništvu sjeverozapadne Hrvatske 1931. g. zaposlene žene činile su 33 %, a 1939. 36,8 % radne snage te regije. Ondje je i najviše aktivnog ženskog stanovništva, gotovo polovica Savske banovine, no velik broj žena radi na seljačkom gospodarstvu. U zagrebačkom području radila je jedna četvrtina svih radnica Savske banovine, a čak ih je 40 % radilo u tercijarnim djelatnostima, dakle velik je broj kućnih pomoćnica, namještenica i činovnica. Zagreb je po brojnosti ženskog radništva bio prvi u državi (22 498), i tu je kod naučnica bilo 30 % kvalificiranih žena, no u industriji su bile 88 % nekvalificirane. Žene su se tako u Zagrebu zbog jeftinije cijene rada zapošljavale gdje god je to bilo moguće. Tako visok udio

²³² Kolar-Dimitrijević, M., *O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata*, ČSP, 2, br. 1, Zagreb, 1970., str. 81, 92, 100.

²³³ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 275.

zaposlenih žena Savske banovine, iznad 30 posto, a još veći središnje i sjeverozapadne Hrvatske, te zagrebačkog područja (37-38 %), blizak je razvijenim zapadnim zemljama Europe što ovdje ukazuje na bitnost i veličinu ženske zaposlenosti, koja u znatnoj mjeri premašuje prosjek Jugoslavije (26 %). Žene su tražene zbog niže nadnice, slabijih kvalifikacija i veće mogućnosti eksploatacije. Prema djelatnostima, žene Savske banovine bile su više osigurane u tercijarnim, nego sekundarnim djelatnostima gdje im je, kao i u primarnima, rastao broj pred Drugi svjetski rat, a padao u tercijarnima zbog otpuštanja kućne posluge i činovnica. U razdoblju od 1932. do 1939. daleko najveći udio osiguranica bio je u kućnoj posluži (40,5 %), potom u tekstilnoj industriji i konfekciji (23 %), trgovini (5,5 %), ugostiteljstvu (5,8 %), prehrambenoj industriji (3 %), a porast su osiguranice bilježile u industriji kože i kemijskoj industriji, granama lake industrije koje su 1930-ih ostvarivale rast. Prema udjelima u granama 1938. g., žena je u tekstilnoj industriji bilo 56 %, u papirnoj 50 %, po 32 % u kožnoj i kemijskoj industriji, prehrambenoj industriji oko 27 %, oko 50 % u ugostiteljstvu i 99 % žena u kućnoj posluži. Najveći je udio ženskog radništva u sekundarnim djelatnostima bio u krajevima s tekstilnom industrijom, prostoru središnje i sjeverozapadne Hrvatske, na liniji od stotinjak kilometara s uporišnim točkama od Karlovca i Duge Rese, preko Zagreba do Oroslavja, Varaždina i Čakovca. To je upravo kraj u kojem je tekstilna industrija imala najsnažniji i nezapamćen razvoj na razini ne samo Savske banovine nego i cijele države, te uz drvenu industriju, najbrojnije radništvo, mahom polukvalificirano i nekvalificirano. Činile su ga mlade seljanke koje su radile za najnižu nadnicu što je cijeloj grani omogućavalo veliki profit. Iz istih krajeva mlade žene u još većem broju odlaze u gradove, napose Zagreb, na rad u kućnoj posluži. Među osiguranicama Savske banovine, kućne su pomoćnice bile na prvom mjestu, a u ukupnom radništvu odmah iza radništva drvne i tekstilne industrije. U Savskoj je banovini bilo najviše kućnih pomoćnica u Jugoslaviji, te daleko najviše na zagrebačkom području gdje su činile 66 % svih kućnih pomoćnica Savske banovine ili 80 % kućnih pomoćnica sjeverozapadne Hrvatske. U toj regiji je prvenstveno bilo najbrojnije žensko radništvo u poljoprivredi (43 %), a seljanke potom iz istih razloga odlaze u kućnu posluhu ili tekstilnu industriju. Sve je to posljedica agrarne prenapučenosti koja nema pandana u europskim razmjerima, te socijalne selekcije na selu gdje ženska djeca ne polaze školu kao dječaci, napose ne dalje nakon pučke škole i osim što su manje pismene, slabo su kvalificirane. Kao takve, prisiljene su ići u one grane u kojima nastavljaju tradicionalne kućanske ili tzv. ženske poslove za najnižu moguću zaradu. Radeći mlade u lošim higijenskim i radnim uvjetima, svoj su položaj platile zdravljem, te su u većoj mjeri obolijevale i umirale od tuberkuloze, bolesti bijede i siromaštva.

6. RAD I POLOŽAJ ŽENA NA SELU

O životu i radu žena na selu, odnosno o njihovim obiteljima najmanje se zna jer se o njima najmanje pisalo, a one kao najnepismenije nisu pisale o sebi. Zbog toga je trebalo prekinuti njihovu dugotrajnu šutnju i progovoriti zahvaljujući metodama usmene povijesti, etnologije i socijalne antropologije. U tom pogledu znamenite su pothvate poduzeli Vera Stein Erlich, Suzana Leček i ekonomist Rudolf Bićanić. Pionirka socijalne antropologije, V. Stein Erlich napravila je anketu u više od tri stotine jugoslavenskih sela tijekom 1930-ih kao plod socijalne akcije čime je stvoren teoretski okvir studije, objavljene nakon rata, koja se bazira na suprotstavljanju ekonomskih promjena i kulturno-povijesne tradicije.²³⁴ Prema modernosti historijskih područja prvo je Primorje (Gornje primorje i Dalmacija), a potom Hrvatska, koju je autorica podijelila na Jugozapadnu, Srednju Hrvatsku (prijašnja Zagrebačka, Varaždinska i Bjelovarsko-križevačka županija) i Slavoniju. Iz hrvatskih krajeva imala je najviše podataka, no kako upravna podjela države nije poštivala povijesne regije, V. St. Erlich je unatoč poteškoćama sa statističkim podacima napravila metodu prema regionalnoj pripadnosti koja određuje životni stil i ponašanje ljudi. U tom smislu njezina se studija bavila socijalno-psihološkim aspektima obitelji, problemima autoriteta, konflikata, ljubavi, obiteljskih grupacija, ranga i pozicije članova, svih odnosa koji su se očigledno mijenjali u to doba pod utjecajem novčanog gospodarstva jer su zaradom i trošenjem novca u obitelji važni postali baština, miraz i privatno vlasništvo, posljedica čega su nesloga i obiteljski razdor. S druge strane, gospodarske i društvene aspekte života seljaštva i seljačke obitelji, kao i transformacije koje proživljava u drugoj polovici 1930-ih prikazao je, osobno prešavši sve hrvatske krajeve, u živopisnoj i autentičnoj empirijskoj studiji *Kako živi narod*, Rudolf Bićanić, ekonomist i ruralni sociolog. U svojim radovima naročito je analizirao tadašnju agrarnu prenapučenost. Novijeg datuma značajna je studija Suzane Leček o gospodarskim i društvenim osobitostima života seljačkih domaćinstava u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u međuraću. Obitelj shvaća kao osnovnu radnu, potrošačku i životnu zajednicu kroz čije se promjene odražavaju širi društveni procesi i pojedinačne sudbine, dakle kao sponu između makro i mikropovijesti. U tom okviru analize seljačke obitelji Prigorja i Hrvatskog zagorja poseban naglasak daje eko-pristupu koji povezuje gospodarski utjecaj s društvenim odnosima, gdje se kao naročit gospodarski

²³⁴ Erlich Stein, V., *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964. Studija, kao najveći istraživački pothvat do danas, donosi podjelu na četiri kulturna nasljeđa u raznim regijama (7 „historijskih područja“): srednjoeuropsko, mediteransko, plemensko-dinarsko i orijentalno. Područja su poredana prema „ansjenitetu“, od starinskih prema modernima, tj. datumu odcjepljenja od osmanske vlasti, a ne obuhvaćaju Sloveniju, te djelomično Crnu Goru i Vojvodinu.

problem ističe agrarna prenapučenost, a društveni transformacija tradicionalne seljačke obitelji. Seljačka obitelj kao temeljna društvena i radna zajednica svojom strukturom, podjelom poslova i međusobnim odnosima reagira na širu društvenu i gospodarsku situaciju.²³⁵ Organizacija rada u obiteljima vezana je za rodne podjele uloga koje su duže vrijeme stabilne. Ipak, u međuraću dolazi do transformacije rodnih i radnih uloga, kao i demografske tranzicije uslijed prodora tržišne ekonomije na selo i socijalne diferencijacije, odnosno osiromašenja velikog broja seljačkog stanovništva. Zaduženja mnoštva seljaka spram akumulacije zemlje malobrojnog seljaštva u trci za preživljavanjem i novčanom zaradom važnim postavljaju posjedovanje što razgrađuje i utječe na obiteljske odnose u cjelini, te posljedično i na rodne odnose u njima. To su pokazali noviji radovi S. Leček i H. Granditsa (primjer sela Lekenik (Turopolje) i Bobovac (Lonjsko polje) u gornjoj Posavini) na području sjeverozapadne i središnje Hrvatske, potvrđujući empirijska istraživanja društvenih procesa V. St. Erlich i R. Bićanića iz 1930-ih godina.

Seljačka domaćinstva (obitelji) u sjeverozapadnoj Hrvatskoj imaju oko 5 do 6 članova, odnosno u prosjeku 5 u Savskoj banovini prema popisu stanovništva iz 1931. godine. Bile su to složene, uglavnom proširene obitelji s većim brojem djece. Uobičajen je bio tip privremene složene obitelji kad većina seljačkih obitelji kraće vrijeme živi u složenoj zajednici, odnosno u periodu odrastanja djece i početka njihovog obiteljskog života. Mladi bi se ženili u roditeljske domove i ostajali zajedno dok se ne osamostale da vode svoje domaćinstvo i tada bi došlo do diobe.²³⁶ Demografska tranzicija, tj. smanjenje broja članova obitelji krenulo je početkom 20. st., što je unutar pola stoljeća smanjilo prosječnu obitelj. Gubitci stanovništva tijekom Prvog svjetskog rata utjecali su da se nakon njega pojača natalitet, osobito padom smrtnosti dojenčadi, a potom je 1930-ih godina vidljiv pomak u smanjenju obitelji kao rezultat bračnog planiranja jer je velik broj djece u doba gospodarske i socijalne krize kada nema dovoljno zemlje ni prilike za zaradu značio siromaštvo.²³⁷ Kako su sve seljačke obitelji ovisile o radu i zaradi svojih članova izvan domaćinstva, tako je planiranje broja članova i usklađivanje s gospodarskim potrebama i mogućnostima postalo osnovna gospodarska odluka. Obiteljska strategija određuje broj djece, tko će se školovati, zaposliti, koliko dugo će

²³⁵ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 21-22. Slična polazišta o obitelji vidi kod H. Grandits, *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. st.)*, FF press, Zagreb, 2012.

²³⁶ Leček, S., nav. dj., str. 319, 326-327.

²³⁷ Grandits, H., *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. st.)*, FF press, Zagreb, 2012., str. 147-149.

pojedini članovi živjeti u domaćinstvu i čime će doprinijeti zajedničkom gospodarstvu. Upravo je složena struktura obitelji davala mogućnost privređivanja kombinacijom različitih djelatnosti. Članovi domaćinstva bili su različitih dobi i uzrasta tako da su lakše poslove obavljali slabiji, djeca i stariji roditelji, a odrasli teže poslove ili one izvan domaćinstva. Naime, za zaradom su išli i bogati i siromašni, bilo da se radilo o razmjeni sa suseljanim, odlasku na sezonske poslove ili stalnom zapošljavanju izvan sela. Na gospodarstvu su ostajale žene, djeca i stariji da ga redovno vode, a mladi i muškarci bili su mobilniji u potrazi za novčanim prihodima, te su radili ono što slabiji nisu mogli. Takva je složena struktura obitelji, proizvedeći prvenstveno za vlastite potrebe i preživljavanje, također pružala socijalnu sigurnost od bolesti, starosti i nezaposlenosti, a mlade bračne parove štitila dok su bili u fazi izgradnje i stvaranja potomstva. Kao baza i utočište, seljačka se obitelj Prigorja i Zagorja svojom strukturom prilagođavala gospodarskim i društvenim uvjetima, te omogućavala kombinirane izvore prihoda. Obično su u nuzzaradu išli siromašniji, čak 50 % onih s posjeda do 2 ha ili 2 do 5 ha, tako da su vodili i djecu, a kod najsiromašnijih s posjeda do 1 ha u težake su išle i majke. Također, kod odluke o muškoj i ženskoj djeci, više se razmišljalo o raspodjeli među sinovima, koji će ostati na gospodarstvu, a koji će ići u zanat, dok se za kćerke računalo da će otići tako što će se udati ili će ih se poslati u Zagreb.²³⁸

Obiteljska strategija, dakle načini kojima obitelj održava život i stvara dodatne mogućnosti opstanka, uključuje ne samo veličinu, nego i načine proizvodnje i potrošnje članova, dodatne izvore zarade, te način nasljeđivanja i prijenosa imovine, a time i društvenog statusa. Brakom se, uz planiranje broja djece, osigurava obiteljska budućnost i kontinuitet gospodarske jedinice.²³⁹ Iz ovih zadanih uvjeta proizlazi položaj žena na selu, jasno vidljiv u vlasništvu nad zemljom. Žene nisu posjedovale zemlju, nego su vlasnici posjeda, ujedno osobe koje su donosile glavne odluke vezane za strategiju seljačke obitelji bili muškarci kao glave domaćinstva. Prijenos obiteljske imovine vršio se ulaskom u brak, davanjem miraza, te nasljeđivanjem, pri čemu se isplata djece i dioba imanja mogla dogovoriti i prije smrti vlasnika posjeda. Promjene koje su u međuraću zahvatile seljačke obitelji sjeverozapadne Hrvatske, a tiču se položaja žena, očituju se upravo u načinu nasljeđivanja i tradicionalnoj podjeli poslova. Stoga će prije prikaza ženskog rada i rodne podjele poslova u obitelji biti

²³⁸ Leček, S., nav. dj., str. 336-339.

²³⁹ Leček, S., *Seljačko domaćinstvo i ekonomija: novi modeli historijskog istraživanja*, Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 27, br. 1, Zagreb, 1994., str. 166.

govora o nasljeđivanju i pitanju vlasništva žena na selu, što uvelike utječe na međusobne obiteljske odnose.

Prema običajnom pravu žene su izuzete od prava nasljeđivanja zemlje, no tradicionalno se u sjeverozapadnoj Hrvatskoj poštivalo načelo jednakog prava nasljeđivanja za sve, zapravo muške nasljednike (osim ako su u obitelji bile samo kćeri) što je tijekom generacija usitnjavalo posjed, te se povećao broj posjeda do 5 jutara (70 % 1924.) na uštrb onih između 5 i 40 jutara. Parcele razbacane na nekoliko mjesta različite kvalitete i namjene dijeljene su prema starosti i broju nasljednika.²⁴⁰ Građanski zakonik dao je pravo jednakog nasljeđivanja i ženskoj djeci, no to se zaobilazilo jer bi time gospodarska situacija postala još teža. Nije bilo dovoljno zemlje, samo za preživljavanje, a djeci je trebalo dati nešto u zamjenu, ovisno o regiji i tamošnjim prilikama. Očekivalo se da djevojke odu od kuće, udajom u selu ili blizu roditelja (pritom bi tradicionalno dobivale opremu, no ne i zemlju) ili da odu u službu, da bar jedan sin ostane na imanju, a ostali da dobiju zanat ili isplatu. Daljnje školovanje za djevojčice uglavnom nije dolazilo u obzir, a dječaci su češće išli izučiti zanat 1930-ih ako bi u gradu imali nekog rođaka, obično se to odnosilo na djecu iz prigorskih krajeva i zagrebačke okolice. U ivanečko-lepoglavskom kraju obitelji na malim posjedima tražile su dopunsku zaradu kroz tradicionalni kućni obrt (lončari, pletenina, drveni predmeti, kovači, krojači, tkalci), te radom u ciglanama, rudnicima i kamenolomima, a ženska su djeca kroz tradiciju čipkarstva i čipkarske škole u Lepoglavi mogle dobro zaraditi i ostati kod kuće. U zapadnom Zagorju nije bilo dopunskih načina zarade, te je zbog velike prenapučenosti na posjedu mogao ostati jedan nasljednik, a ostala su djeca trebala otići, bilo da im se omogući zanat ili odlazak u službu. Djevojke su svakako odlazile udajom ili odlaskom „u službu“ u Zagreb, a jedini zanat koji su mogle izučiti bio je krojački.²⁴¹

Uz običajno i građansko pravo, prijenos vlasništva u međuratnom razdoblju u selima Prigorja i Hrvatskog zagorja prolazi kroz promjene i u stvarnom se životu one očituju u odnosu prema kćerima i ženskim nasljednicima. Tradicionalno su kćeri prilikom udaje imale pravo na miraz. U njem je bila oprema koja se sastojala od posteljine, odjeće, ormara, a moglo je tu još biti pribora za kuhinju i pranje rublja, korito, kolovrat, te kod imućnijih i šivaći stroj. Roditelji mladenke plaćali su dio troškova svadbe, davali kravu, samo što se u tom razdoblju po novome počeo tražiti i komad zemlje ili adekvatna novčana naknada. Miraz je bio velik

²⁴⁰ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 43, 50-51.

²⁴¹ Isto, str. 377-382.

trošak za obitelj, pa su si djevojke iz siromašnijih slojeva same svojim radom, zaradom izvan domaćinstva i izradom tekstila, te uz pomoć ženskih članova priskrbile dobar dio opreme.²⁴² Prilikom udaje oprema je bila nužna, a nekad i jedino što bi kćeri dobile, no tijekom 1930-ih sve je manje djevojaka koje su od kuće odlazile samo s njom, odnosno druga je obitelj u koju se djevojka udavala očekivala malo zemlje ili novca, međutim prema očevoj volji „*dal se miraz koliko je ko mogel*“.²⁴³ Miraz je bio uvjet za udaju, ipak malo seljačko domaćinstvo teško je izdvajalo novac, a napose dio imanja od kojeg se živjelo.

Kod nasljeđivanja zemlje očevina se jednako dijelila prvenstveno na sve sinove, a po majčinoj liniji zemlju su jednako dobivala sva djeca, pa su tako djevojke taj komad zemlje ili novokupljene za udaju mogle unijeti kao miraz u novi brak. Sva djeca koja su odlazila, muška i ženska, imala su pravo na isplatu udjela u očevini jer je svatko prema običajnom i građanskom zakonu imao pravo na svoj dio nasljedstva. Otac je svakome morao nešto dati i sam je mogao odlučiti kako će (nejednako) podijeliti imanje, dok su se nasljednici koji bi dobili nužni dio (polovica od zakonite podjele), a ne i zakoniti dio, smatrali podmirenima. Tako bi sin koji bi ostao na imanju dobio najviše, a oni koji odlaze manje, s time da su kćeri dobivale najmanje jer iznos opreme i isplate nije bio razmjern onome što bi dobila braća.²⁴⁴ Budući da se zbog gospodarskih razloga posjed nije mogao više dijeliti, u sinove koji odlaze ulagalo se u njihovo školovanje slanjem u zanat, dok bi kćeri vrlo rijetko izučile krojački, a još su manje imale mogućnost da dobiju u miraz dio obiteljskog imanja. Umjesto nekretnina kćeri su nasljeđivale udio u zemlji kroz novčanu isplatu, bilo da je ona dana kao dio miraza pri udaji ili se odgađala na duže vrijeme, ovisno o obitelji. Kćeri su mogle naslijediti jednak dio zemlje kao i sinovi ako bi otac umro bez oporuke dok su djeca maloljetna. Kod oporuke dok su bile maloljetne, imale su pravo zalogu na zemlju u novčanom iznosu što im je kod udaje služilo kao jamstvo isplati. Ako se ne bi udale, time im se osiguravalo pravo doživotnog uživanja dijela zemlje, ali ne vlasništva.²⁴⁵ Kad su se sestre odricale svog prava na zemlju u korist braće (u 99 % slučajeva kod ostavina), imale su pravo zalogu na zemlju u novcu čime im se jamčila svota koju su im braća bila dužna isplatiti kao miraz. Iako je isplata bila mala, a sestre su zbog tradicije pristajale na manje od onog što im je zakonski pripadalo, braći je njezino podmirenje bilo pak jamstvo da one više neće osporavati njihovo pravo na zemlju.²⁴⁶

²⁴² Isto, str. 434-436.

²⁴³ Isto, str. 451, 453.

²⁴⁴ Isto, str. 437-438, 448, 451.

²⁴⁵ Isto, str. 444.

²⁴⁶ Isto, str. 450-451.

Kako su kćeri tradicionalno odlazile od kuće, prije svega udajom, smatralo se da one svojim radom manje doprinose domaćinstvu, a zapravo rade za sebe spremajući si opremu i još im se treba dati dio vrijednosti u miraz. Kod udaje bi kći „dobila kulike su roditelji davali, onda nije dobila po zakonu“, a ako bi dobila zemlju, po običaju bi „brat dobio više, sestra se manje dala“ (kazivačice B. K. iz Čučerja i J. B. iz Žejinaca).²⁴⁷ Obitelji su, kad su i imale dovoljno zemlje, kćerima u miraz radije davale isplatu, ili bi im kupile posebnu česticu, ili ju dale po majčinoj liniji, samo da se ne dira vlastito imanje koje se ostavlja sinovima. Dogovorom miraza kćeri bi bile podmirene i odrekle bi se potraživanja na očevinu. Prema veličini miraza i zemlje koju bi unijela udajom u novu obitelj, žena je uživala određen ugled, bolji ili lošiji jer zemlja je imala statusnu ulogu.

U kojoj je mjeri vlasništvo nad zemljom određivalo položaj žena u selima sjeverozapadne i središnje Hrvatske posebno je bilo izraženo kod seoskih udovica. Vlasnici zemljišnog posjeda bili su muškarci, a žene su udajom u novo domaćinstvo unosile miraz, te su imale pravo na uživanje svega dok im je muž bio živ. Po smrti jednog supružnika, onaj preživjeli je zakonski imao pravo uživanja dijela imovine pokojnika, no ne pravo vlasništva. Tako su udovci kao vlasnici posjeda mogli uživati ono što je unijela pokojna žena, a udovice koje ni udajom nisu ništa posjedovale, osim čestice koju bi donijele mirazom, ni nakon smrti muža opet nisu bile vlasnici posjeda jer ga nasljeđuju djeca, a ako ih nema, rodbina pokojnog muža prema patrilinearnom načelu. Udovica je imala samo pravo uživanja muževa posjeda. Udovcima i udovicama daje se pravo uživanja najviše $\frac{1}{4}$ ostavštine za manje od troje djece, a od troje na više imali su pravo uživanja jednakog dijela nasljedstva kao svako od te djece. Dakle, udovice s djecom su pravo doživotnog uživanja mogle ostvariti preko djece kao nasljednika i vlasnika posjeda.²⁴⁸ Udio imanja na koji su imale pravo nije im se dijelio od ukupnog posjeda, nego od udjela svakog djeteta kojem bi se kao vlasniku natrag pripojio majčin dio po njezinoj smrti (primjerice uživanje $\frac{1}{4}$ na nekoliko čestica).²⁴⁹ Iako im je taj dio posjeda dan na uživanje značio jedinu sigurnost, seljačke udovice bez imovine, nasljedstva, pa ni mirovine, zakonski su zapravo bile ne samo ovisni članovi društva, nego i ispod razine djece koju su odgajale jer su u braku bile ovisne o mužu, a po njegovoj smrti o stvarnim nasljednicima, muževoj rodbini i djeci. U takvim okolnostima bile su na rubu bijede i u puno nepovoljnijoj poziciji od žena drugih slojeva. Udovice na selu morale su svakome služiti,

²⁴⁷ Isto, str. 445.

²⁴⁸ Isto, str. 504-506.

²⁴⁹ Isto, str. 508.

podnositi dobru volju obitelji pokojnoga muža, svoje djece ili obitelji u koju bi se nanovo udale. Zbog zakonskih okvira i tradicionalnog poimanja uloge žene kao domaćice i odgajateljice, seljačke udovice s malom djecom redovito se nisu iznova udavale, osim rijetko mladih udovica bez djece ili s jednim djetetom, no samohrani očevi kao zemljoposjednici jesu jer im je žena trebala za odgoj djece i vođenje kućanstva. Mogućnost ponovne udaje udovice s malom djecom bila je gotovo nikakva jer bi djeca ostajala na očevini kao njezini nasljednici i o njima bi se brinula rodbina pokojnog muža. Da ih time faktički ne napusti, jer „*saka je mati štietiela diecu doraniti*“, ona je radije bila s njima i kao samohrana majka naporno radila sve poslove u težim uvjetima od ostalih obitelji.²⁵⁰ Osim toga, kod ulaska u novi brak, udovica je trebala biti isplaćena od prve obitelji, te drugi put dati miraz za što su postojale tek iznimne okolnosti.

Tradicionalna podjela poslova prema spolu u seljačkoj obitelji uči se odmalena. U razdoblju između dva svjetska rata podjela na dvije sfere, mušku i žensku, postojala je u svim segmentima društva, pa tako i u radnim ulogama. Organizacija rada i podjela radnih uloga stabilna je kroz duže vrijeme jer seljačka je obitelj životna i proizvodna zajednica čija se struktura u tom međuratnom periodu mijenja i prilagođava novim gospodarskim uvjetima, premda su tradicionalna poimanja o muškim i ženskim poslovima ostala ista. Žene i muškarci u seljačkoj obitelji imali su svoja područja djelovanja i odgovornosti, no isto su se tako nadopunjavali u radnim obavezama jer je to bilo nužno za opstojnost zajednice. U analizi seljačke obitelji sjeverozapadne Hrvatske S. Leček je, po uzoru na povjesničara obitelji M. Mitterauera, primijenila kategoriju eko-tipa kao načina prilagodbe obitelji fizičkom okolišu, društvenoj sredini i ekonomiji. Osnovnu sponu između eko-tipa i strukture obitelji čini potreba za radnom snagom koja utječe na dominantnu gospodarsku djelatnost, kombinaciju poljoprivrede s dodatnim izvorima prihoda (sezonski radovi, kućni obrt, rudarstvo, industrija), unajmljivanje težaka i međusobne obiteljske odnose (uključujući rodnu podjelu uloga).²⁵¹ U Hrvatskom zagorju i Prigorju poljoprivreda se bazirala na uzgoju kukuruza i vinove loze koji su iznimno fizički zahtjevne kulture. S druge strane, prevladavajuća privremena složena obitelj tih regija mogla se promijeniti u nuklearnu ili nepotpunu (samohrani roditelji s djecom) što je pojačavalo radne obaveze i žena i svakog člana obitelji, a promjene su vidljive u sve češćem ulasku žena u sferu muških poslova.

²⁵⁰ Isto, str. 455.

²⁵¹ Leček, S., *Seljačko domaćinstvo i ekonomija: novi modeli historijskog istraživanja*, Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 27, br. 1, Zagreb, 1994., str. 169-170.

Društva koja su živjela od korištenja fizičke snage, seljačka ili lovačka, nametala su podjelu poslova prema spolu i dobi. Djeca su se odmalena učila poslovima muške ili ženske domene. Uopćeno, u žensku sferu spadali su svi kućanski poslovi (napose kuhanje, pranje i rublje), odgoj djece i briga za vrt i sitno blago, kao i trgovina proizvodima iz tog uzgoja. U mušku sferu spadali su svi fizički najzahtjevniji poslovi kao oranje, košnja, rezanje i špricanje vinograda i voćnjaka, rad u šumi, prijevoz, briga za krupno blago i javni poslovi. Zajednički poslovi bili su okopavanje (kukuruza, vinograda, krumpira...) i žetva. Djeca su ovoj podjeli gospodarskih aktivnosti u domaćinstvu uključivana čim su za to bila sposobna. Djevojčice su u punoj fizičkoj snazi bile s oko 15-17 godina (kad bi obično dobile prvu menstruaciju zbog ishrane i rada) i tada su mogle preuzeti sve poslove iz ženske sfere u domaćinstvu. Dječaci su također s 15 godina mogli preuzeti sve poslove, ali snaga im se još razvijala do ranih 20-ih. To bi ujedno bio kraj djetinjstva i početak kratkog perioda mladosti koje bi trajalo do vjenčanja.²⁵² U selima Hrvatskog zagorja i Prigorja u međuraću curice su počele raditi i pomagati u kućanskim poslovima, te već i mijenjati majku kad bi krenule u pučku školu. Djevojčice iz Šestina pomagale su prati rublje koje bi majke i starije sestre donosile iz Zagreba, nositi mlijeko u grad. Kazivačica A. B. iz Stenjeva je prije polaska u školu čuvala sitno blago (piceke i kokoši), kasnije je „plela vrt“, a „v osmoj godini, kad nisu stigle sestra i mama napraviti kruh“. Brojna je zaduženja, poput kuhanja, pranja rublja, čuvanja braće i hranjenja blaga u toj dobi imala i kazivačica R. Š. iz Vučilčeva: „Mama rodila, ja sam imala jedno 7-8 godina, ja sam morala kokoš zaklati, juhu skuhati i sve.“²⁵³ Predškolska djeca, djevojčice i dječaci, hranili su i vodili na ispašu sitno blago (pure, kokoši, guske, svinje), a školska krave. U dobi do 10 godina već rade na zemlji, prvo u vrtu, potom od 10 godina u polju okapaju kukuruz i beru grah, te pomažu vezati trsje u vinogradu. Djeca su nosila vodu, jelo radnicima, išla u trgovinu mijenjati jaja za potrebnu robu, skupljala drvo u šumi itd. Po završetku četiri razreda pučke škole (11-12 godina), što je za mnoge djevojčice bio kraj školovanja, one su preuzimale poslove iz ženske sfere poslova: pranje rublja, pređenje, prodaja na tržnici, nošenje mlijeka u grad. Tako svjedoči F. K. iz Punikvi: „Mi pucke prale, kad sam školu zbavila, a prejdi je mama.“²⁵⁴ Majke su podučavale isključivo djevojčice kućanskim poslovima, obradi vrta i izradi odjeće, a očevi dječake u svojoj domeni. Pravi teži poslovi slijedili su nakon 12. godine kad su djecu mogli poslati u težake, plaćene ili

²⁵² Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 346-347, 458, 460.

²⁵³ Isto, str. 357-358.

²⁵⁴ Isto, str. 359-361.

zamjenske radnike, kućni obrt, sluge, te su do 15. godine ona mogla biti sposobna raditi sezonske poslove u tvornicama ili slavonskim poljoprivrednim dobrima.²⁵⁵ To je bilo doba fizičkog sazrijevanja i stjecanja radnih navika kako bi ovladali gotovo svim poslovima na domaćinstvu i izvan njega. Djevojčice su od zanata mogle izučiti samo krojački i nisu imale veći izbor u traženju poslova kao dječaci, a ako su imale rodbinu u Zagrebu ili drugdje druga poznanstva, mogle su biti poslane u službu kao služavke. U pretežno siromašnim seljačkim obiteljima, napose nepotpunim, dopunski dječji rad bio je neophodan. Relativno kratko doba mladosti, od 15. godine do vjenčanja, vrijeme je kad su mladi najmobilniji članovi s glavnom ulogom da potraže zaradu izvan domaćinstava. Roditelji bi obrađivali vlastito imanje, a mladi bi umjesto njih išli u razmjenu sa suseljanima vratiti radnu uslugu (moba) ili odraditi posao. Najčešće ipak, zaradu su tražili odlaskom u težake u susjedstvu, na kraće ili dulje sezonske poslove sve od Zagreba i okolice do Turopolja i Slavonije ili se stalno zaposlili izvan sela.²⁵⁶ Mladići imaju veći izbor poslova, a djevojkama je bitno da si zarade za miraz i opremu. U sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj između dva svjetska rata dob sklapanja braka bila je niska, kao i mali udio neudanih ili neoženjenih. Djevojke su se udavale u prosjeku s 18-19 (između 17 i 20) godina, a mladići su se ženili s 22-23 (između 20 i 24) godine.²⁵⁷ Brak je davao društveni status i gospodarske mogućnosti, a starijim neudanim djevojkama kao i udovicama, osim ako su imale dobar miraz, mogućnosti za udaju bile su nikakve. Djevojke su bile pod pritiskom zbog miraza i dobi stupanja u brak, stoga im je u tom kratkom mladenaštvu važno bilo svojim radom i mogućnostima zarade pokazati svoju vrijednost.²⁵⁸ To se vidjelo ponajprije u opremi za vjenčanje za koju su vezle, tkale i šivale, pa bi bile pošteđene poslova u domaćinstvu, kao i odjeći koju bi si kupile od zarade za svoje potrebe (rubec, fertun, bluzu). „*A cure su dolazile da se obuku. Nisu to one dale doma u gospodarstvo, baš su za sebe.*“ – svjedoči kazivač P. P. iz Kašine za djevojke iz okolice Marije Bistrice na sezonskim poslovima proljetnog kopanja i koljenja u području Kašine.²⁵⁹ Iz ivanečkog kraja djevojke su znale otići u težake na susjedno vlastelinstvo za nadnicu od 10 dinara i hranu za 12 sati rada, ali i na par mjeseci u vinograde u okolici Daruvara.²⁶⁰

²⁵⁵ Isto, str. 374.

²⁵⁶ Isto, str. 398-399.

²⁵⁷ Isto, str. 397; Grandits, H., *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. st.)*, FF press, Zagreb, 2012., str. 145-146, 149.

²⁵⁸ Erlich Stein, V., *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964., str. 137, 140-141, 189.

²⁵⁹ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 401, 403.

²⁶⁰ Isto, str. 398, 400.

Mobilnost radne snage u središnjoj Hrvatskoj veća je kod muškaraca, a kod žena je vezana uz udaju, odnosno žene su češće obavljale dnevne i sezonske nadničarske poslove, naročito u mladosti. Dok su muškarci bili odsutni, žene su s djecom vodile gospodarstvo.²⁶¹ Regionalne razlike u mobilnosti također postoje. Prigorska su sela vezana uz kretanje radne snage u Zagreb, u zapadnom Zagorju je zbog prenapučenosti odlazak od kuće, napose u Zagreb, bio jedino rješenje, a u ivanečko-lepoglavskom kraju išlo se u sezonske poslove jer je dio zarade ostvarivan kućnim obrtom. Područje gornje Posavine, Turopolje i Lonjsko polje, bilo je područje useljavanja iz Zagorja, Žumberka, Korduna, gdje su mnogi siromašni radili kao sluge ili u drvenoj industriji u Lekeniku. Primjerice, iz Zagorja je u Lekenik došla kao služavka raditi curica od 11 godina, čuvala je krave, radila u pilani da bi se potom udala i ostala. Mnoge su djevojke tu bile dnevne nadničarke i sluškinje kod bogatijih, kao i mladići, no više je bilo sezonskog posla u pilani za muškarce i nešto žena, radnike iz Zagorja.²⁶² U Lekeniku su žene za dodatnu zaradu prale rublje imućnijima, a u Lonjskom polju ponekad uz muškarce radile na rijeci Savi, te obavljale dnevne nadničarske poslove u okolnim selima.²⁶³ Prigorje je prirodno vezano uz Zagreb kao veliko tržište za proizvode seljačkih domaćinstava. Žene su redovno na njegovim tržnicama prodavale mlijeko, mliječne proizvode, voće i povrće, jaja, perad itd. „*Svaki dan su išle mlekarice f Zagreb*“, one bliže gradu iz zapadnog Prigorja pješice su nosile mlijeko, a udaljeniji seljaci vozili ga kolima ili biciklom. Žene su 1920-ih češće nosile robu u košarama na glavi, a 1930-ih dosta se prevozila kolima. Muškarci su svaki dan išli na posao u grad, a žene su služile po kućama, radile u trgovinama i tvornicama, te kao seoske dojlje i starateljice hranile i čuvala gradsku djecu.²⁶⁴ U središnjem Prigorju bilo je slično, s tom razlikom da nije bilo tako stalnog zapošljavanja u gradu. Šestinčanke su prodavale mlijeko (za 2-2,5 dinara po litri), a žene iz Čučerja, pješačeći i po dva-tri sata do tržnica, prodavale su mliječne proizvode, voće i povrće, te su počele i preprodavati robu od Posavaca. Žene iz Čučerja išle su u grad spremati i čistiti, a ljeti su na dva tjedna u Posavini tukle konoplju koju bi zaradile za predenje i tkale ju u kombinaciji s kupljenim pamukom tijekom zime.²⁶⁵ U sela šestinske župe dolazile su žene iz Bistre u grupicama tražeći posao koliko je dana bilo potrebno u doba okapanja kukuruza do ljeta.²⁶⁶

²⁶¹ Grandits, H., *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. st.)*, FF press, Zagreb, 2012., str. 163.

²⁶² Isto, str. 115, 156-157.

²⁶³ Isto, str. 114, 136-137.

²⁶⁴ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 93-94, 96. O hraniteljicama vidi Dugac, Ž., nav.dj.

²⁶⁵ Isto, str. 128, 130, 132-134.

²⁶⁶ Isto, str. 261.

„Šestinske žene su u Zagrebu na glasu kao dobre pralje. One peru rublje Zagrebčanima, i time se uzdržaje mnoga i mnoga seljačka obitelj.“²⁶⁷ Kolima bi se jednom tjedno dovozilo prljavo rublje i odvozilo čisto, a neke su ga žene dodatno same nosile. Prale su ga u lužini i ispirale na potoku, a sušile kod kuće. Za tako težak posao, naročito zimi zbog prehlada i reume, te poteškoća sa sušenjem, zarađivale su 1 do 3 dinara po komadu.²⁶⁸ U istočnom Prigorju glavni je proizvod bilo vino koje su prodavali muškarci, a grožđe na jesen žene iz područja Kašine, dok su tijekom godine prodavale mliječne proizvode, pješačevići i po četiri sata do tržnice. I one su, kao i žene iz Čučerja i Zagorja oko Stubice, u Posavini sezonski tukle konoplju kako bi ju prele i tkale. Radile su u parovima ili grupicama tako što je jedna držala, a druga tukla konoplju, te bi bile plaćene očišćenim vlaknima („poviesmo“). O tome svjedoči P. P. iz Kašine: „*Za pređu radile, ne za nofće... Jer cura koja se htela udavati, morala imati svaka najmanje 15 plahti, onda ručnikov, stolnakov, sve je morala dopremiti.*“ Djevojke su privremeno znale otići u grad raditi kao služavke da si zarade za miraz, vrate se i udaju.²⁶⁹ Na rad u vinograde oko Kašine dolazile su i djevojke iz stubičkog kraja i sela oko Kalnika: „*Onda iz Zagorja curice, nisu dinara imele pa su štele zaraditi. Kad su kopale, same žule su imale, krvave.*“²⁷⁰ Zapadno Zagorje je zbog prenapučenosti i malih prilika za zaradu izvan poljoprivrede bilo podložno iseljavanju u Zagreb ili Slavoniju. Djevojke su sezonski išle na berbu hmelja preko granice u Sloveniju, a u gradu su se zapošljavale kao kućna posluga. „*Cure, curice su išle, od familije da ih je neko povlekel, ne f školu, nego za sluškinju.*“ – svjedoči kazivač S. S. iz Luke.²⁷¹ U ivanečko-lepoglavskom kraju poljoprivreda se kombinirala sa zaradom iz kućnog obrta. Sezonski su napose mladi grupno išli na par mjeseci na poljoprivredna dobra i vinograde u Slavoniju. Primjerice, žene su u grupama od njih 30-40 išle na 6 mjeseci oko Osijeka okopavati kukuruz, repu, vrtne kulture i ostajale do žetve.²⁷² U obližnjim ciglanama žene su radile lakše poslove poput izrade crijepa u preši, te su prenosile cigle iz kalupa do sušionice, pa ih pečene tovarile u kamione. Nisu radile nedjeljom i bile su manje plaćene, dnevno 8-14 dinara. To je bio naporan sezonski muški posao na normu uz slabu prehranu.²⁷³ Iako su tkalci tu i u cijelom Zagorju bili muškarci (od Čučerja na istok tkale su žene), najbolja se nuzzarada ostvarivala od lepoglavske čipke koja je omogućavala ostanak

²⁶⁷ Bičanić, R., *Kako živi narod*, II, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1939.), str. 12.

²⁶⁸ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 131.

²⁶⁹ Isto, str. 161-162, 164, 253-254.

²⁷⁰ Isto, str. 261.

²⁷¹ Isto, str. 224.

²⁷² Isto, str. 255.

²⁷³ Isto, str. 282.

kod kuće. Taj su posao radile žene, nešto i mladići, a počele bi kao curice nakon pučke škole učeći doma od majke ili drugih žena, pa u okviru tečaja i Banovinske čipkarske škole u Lepoglavi (vrhunac je bio pod vodstvom Danice Brössler). Moralo se sjediti, strpljivo i spretno raditi po 10 sati. Vješta je i nadarena u tome bila kazivačica J. Š. iz Budima koja si je od zarade za najveću narudžbu Škole radeći tri mjeseca kupila za miraz bređu kravu (1150 dinara) i dio namještaja. Mjesečno je znala zaraditi i 400 dinara, što je neusporedivo s prosječnom mjesečnom zaradom težaka ili sluškinja od 150 do 200 dinara. Ipak je zarada bila 12-13 dinara dnevno, a nekad nije bilo puno narudžbi. I druge su čipkarice osim za svoje potrebe, zarađivale za hranu i ogrjev cijeloj obitelji, čime se ostvarivao najbolji dopunski prihod ne samo u seljačkim domaćinstvima, nego i za žene koje su imale mali izbor poslova. Domaće poduzetne žene prodavale su jednostavnije čipke po kućama do Varaždina i Križevaca.²⁷⁴ Predmete od rogoza (tepisi i cekeri) zimi su plele cijele obitelji, muškarci, žene i djeca. Po rogoz su išli ljeti u močvarne krajeve kod Siska, a robu su prodavali za par dinara po komadu istom trgovačkom rutom kao i domaću čipku.²⁷⁵

Doprinos zaradom svakog člana obitelji kojoj je nedostajao novac bio je nasušna potreba i kad se o tome radilo u kontekstu općeg siromaštva, domene muško-ženskih poslova lako su se prelazile. Novac je bio neophodan da se njime podmiri porez, obuća, odjeća, kupi zemlja i ona roba i namirnice koje jedno domaćinstvo nije moglo samo proizvesti. Najteže je padao izdatak za porez kad je odjednom trebalo dati veću svotu novca, a potom i za odjeću koja godišnje čini dvije petine svih seljačkih izdataka u novcu. Stoga odjeću seljaci u najvećoj mjeri rade sami, ali cipele su bile iznimka i često se može žene i djecu vidjeti bose.²⁷⁶ Težački poslovi, fizički najzahtjevniji poput oranja, okopavanja, košnje plaćani su 8-10 dinara za cjelodnevni rad (12 sati i više ljeti). Kako su cipele koštale 80-100 dinara, za njih je trebalo raditi deset dana, za hlače u iznosu 60-80 dinara tjedan dana, a cijena tvorničkog platna za košulju bila je 6-7 dinara, dakle jedna dnevnicu.²⁷⁷ Vlastelini težacima nisu davali hranu, a neki su u zlatarskom kotaru plaćali i manje. „*Nijedan od njih nije plaćao veće nadnice od 8 dinara a samo su rijetki pojedinci u čitavom Zagorju, koji su plaćali nadnicu do 10 dinara. ... Kositi čitav dan u jutro do iza mraka za 8 dinara, to znači ne primiti ni 1 dinar na sat.*“²⁷⁸

²⁷⁴ Isto, str. 271-275, 404.

²⁷⁵ Isto, str. 275-276.

²⁷⁶ Bićanić, R., *Kako živi narod*, I, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1936.), str. 43, 49.

²⁷⁷ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 245, 259.

²⁷⁸ Bićanić, R., *Kako živi narod*, II, Globus, Zagreb, 1996. (pretisak iz 1939.), str. 14.

Nastojanjem Gospodarske sloge od 1936. s pojedinima je ugovorena zajamčena nadnica (minimalna 20 dinara, 30 za špricanje, 35 za košnju, odnosno satnica od 2 dinara za odrasle, a 1,5 za djecu do 15 godina) i 10 sati rada dnevno.²⁷⁹ Kada je riječ o izradi odijela i dopunskoj zaradi, tkanje je primjer u kojemu se prelaze muško-ženske podjele. Njime su se u prigorskim selima oko Čučerja bavili muškarci i žene i to je bilo prijelazno područje. Od istočnog Prigorja, sela oko Kašine, pa dalje u Posavini i Slavoniji tkanje domaćeg platna bilo je ženski posao, u domeni kućanskih poslova koje služi obiteljskim potrebama. Međutim, u prigorskim selima od Markuševca dalje na zapad i u cijelom Zagorju, tkanjem su se bavili muškarci kojima je to bio kućni obrt za ostvarivanje dopunske zarade. Oni bi zimi tkali iz donesenog materijala za 2 dinara po metru platna, a dnevno bi ga istkali 10 metara, što je davalo zaradu od 20 dinara jer se tkalo jedan metar platna u sat vremena.²⁸⁰ Žene su prele lan i konoplju, noću, ali su se tako i družile jer su se nalazile kod neke druge da uštede na petroleju. Zimi su izrađivale odjeću, posteljinu i sve platnene proizvode počevši od predenja, preko tkanja do krojenja, šivanja i vezenja, a jedna je obitelj u prosjeku trebala 50 metara platna.²⁸¹ Muški krojači također su to dopunsko zanimanje mogli pretvoriti u profesiju o čemu svjedoči znatan broj muških krojača u Tivaru i odjevnoj industriji. Kada se radi o ulasku muškaraca u ženske poslove, onda su to oni koji su plaćeni, slično je i s malobrojnim čipkarima. U tom slučaju muški je rad imao veću vrijednost, onu u novcu, ugledu i poštovanju, dok se ženski istovjetan posao podrazumijevao za potrebe kućanstva i stoga je bio neplaćen. U ženskoj domeni bio je odlazak na tržnicu i trgovina mliječnim proizvodima, jajima, peradi i proizvodima iz vrta koji su bili izvor male, ali tijekom godine stalne vlastite zarade iz koje su se pokrivali tekući troškovi domaćinstva, kao i ženske osobne potrebe poput nekog komadića odjeće za sebe ili djecu. O tome svjedoči kazivačica B. B. iz Kustošije: *“S tiem sam držala kuću. To sam naviek morala ja misliti. ... A on je porez platil.”*²⁸²

U domaćinstvu su muškarci i žene imali svoja područja u kojima su se samostalno organizirali i obavljali zadatke, te se nisu miješali jedan drugome iako su se dogovarali o usklađivanju poslova i obaveza. Muž je brinuo o gospodarstvu, a žena o kućanstvu. Osim čišćenja i pranja, brige o odgoju djece, kuhinji, odjeći, vrtu, sitnoj stoci i kravama, na polju su žene zajedno s muškarcima okopavale kukuruz, krumpir, vinograd gdje su još vezale i kolile, a oni su rezali i špricali. Zajedno su nosili koševе drva na leđima. Žene su nosile vodu,

²⁷⁹ Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003., str. 259.

²⁸⁰ Isto, str. 276-277, 470-471.

²⁸¹ Isto, str. 70.

²⁸² Isto, str. 473.

pomagale kod sušenja i skupljanja sijena. Muškarci su orali, kosili, okopavali, prevozili robu, cijepali drva, rezali, cijepili i špricali vinovu lozu i voćke, brinuli o krupnom blagu i njime trgovali na sajmovima što je donosilo unosniju zaradu. Međutim, u odgoj djece i kućanske poslove nisu ulazili: „*Muški nije peglal, nije pral veša, nije dojl kravu, kuhal sigurno nije. Da bi metlu zel, ili krevete napravil!*“ – kazivač S. S. iz Luke.²⁸³ Muškarci i žene podjednako su naporno radili, no muškarci su se mogli više odmarati. Samo u krajnjoj nuždi, ako žene ne bi bilo ili ima važan posao za gospodarstvo, muškarci bi ulazili u domenu tradicionalno ženskih poslova kad bi trebalo skuhati ili podojiti kravu, no najveći im je tabu bilo pranje rublja. To je izazivalo podsmijeh ili sažaljenje seoske okoline. Kućanski poslovi i odgoj djece, osim što su neplaćeni, nalaze se na dnu vrijednosti. Da bi ih imao tko obavljati kad bi ostao bez žene, muškarac bi se redovito ponovo oženio. S druge strane, žene češće ulaze u domenu muških poslova. To je bila nužnost kod udovica, samohranih majki s djecom ili ako je muž bolestan ili odsutan na duže vrijeme zbog sezonskih poslova u potrazi za zaradom, kao što je to u obiteljima ivanečko-lepoglavskog kraja. U tom slučaju ženi su pomagala djeca i rodbina, ona je morala i orati i kositi, voditi gospodarstvo čime joj je s jedne strane rastao ugled, ali s druge je izazivala sućut zbog radne preopterećenosti. Tako i kazivač P. P. iz Kašine zamjećuje: „*Ženske su radile sve muške poslove, muški su manje radili ženske. Ženske su sve radile.*“²⁸⁴

Gospodarska uloga i ugled žena rastao je zbog njihova rada, ostvarivanja vlastitih prihoda trgovinom, ali i sposobnošću da vode gospodarstvo i budu glava kuće u malim, nuklearnim i nepotpunim obiteljima. Žene su u seljačkim obiteljima u međuraću pokazale da mogu voditi kućanstvo i gospodarstvo, ali da to muškarci bez žena ne mogu. U seljačkoj obitelji ženski se rad, premda jednako naporan i neophodan za funkcioniranje domaćinstva, manje vrednuje i cijeni u što kao isključivo ženski spadaju kućanski poslovi i odgoj djece. Seljačku sredinu patrijarhat ne određuje toliko kroz tešku radnu svakodnevicu žena i muškaraca i podjelu poslova, nego prema stupnju vrijednosti po kojem se cijeni onaj koji posjeduje zemlju, njome raspolaže i ima moć odlučivanja, a to je muški dio populacije. Vlasništvo nad zemljom kao ključ patrijarhata, tj. ovisnosti žena određuje njihove sudbine. Tamo gdje je žena imala nešto zemlje, rastao joj je i ugled, mogućnost ponovne udaje ako bi ostala udovica, a samim time lakše podizanje djece. To je ipak bila rijetkost, udovice su ostajale samohrane majke koje su imale veće radno opterećenje jer su preuzimale na se i na djecu i poslove iz muške domene. Ponukane životnim nužnostima žene u međuraću sve više i

²⁸³ Isto, str. 458, 460.

²⁸⁴ Isto, str. 464-466, 469-470.

lakše ulaze u sferu muških poslova nego obratno jer su brojni kućanski poslovi za muškarce bili sramota. O školovanju djece odlučivali su muški kao glave kuće. Djevojčice čak i kad su bile iz malo bolje stojećih obitelji, nisu išle dalje na školovanje kao dječaci u zanat. Žene su dobivale manje od braće u miraz i isplatu, a zemlju nisu nasljeđivale, osim što bi po novome dobile manji komad kod udaje. U kontekstu velikog siromaštva, agrarne prenapučenosti, nedostatka zemlje kao glavnog kapitala za život, potrebe za novcem i s ciljem da se udaju, mlade žene sa sela budući da su bile bez zemlje, kvalifikacija i sredstava u velikom broju zarađuju kao nadničarke na poljoprivrednim dobrima ili kao kućna posluga kod imućnijih. Mogućnosti zarade i zaposlenja za seljanke puno su manje nego za muškarce, naročito kad se udaju. Mlade su Zagorke stoga u velikom broju zaposlene kao sluškinje u građanskim obiteljima Zagreba, te pronalaze zaposlenje u tvornicama tekstilne industrije. Kao udane žene one više nisu tako mobilna radna snaga kao muškarci i njihov glavni, ali tijekom godine stalni izvor zarade proizlazi iz male trgovine proizvodima iz vrta i uzgoja sitne stoke, a tamo gdje je bilo moguće od proizvoda kućne radinosti (poput u ivanečko-lepoglavskom kraju osobito unosne čipke), čuvanja djece, služenja po kućama i pranju rublja imućnijima. Prodor novčanog gospodarstva na selo i potreba za novcem bez kojeg se u međuratnom razdoblju više nije moglo, te su svi članovi obitelji tražili dodatnu zaradu, potaknuli su promjene tradicionalnih obiteljskih odnosa u sjeverozapadnoj i središnjoj Hrvatskoj, ali i šire. U tom pogledu i žene su nalazile načine da zarade za svoj rad, u miraz su uz opremu mogle dobiti komad zemlje i novčanu isplatu, a u obitelji su sve češće preuzimale muške poslove.

Slika 1: Lepoglavske čipkarice

Izvor: Leček, S., 2003., str. 273.

Slika 2: Šestinske pralje, razglednica iz 1923.

Izvor: Milčec, Z., *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, 1986., str. 32.

7. PROFESIONALIZACIJA

Demografska i gospodarska kretanja središnje i sjeverozapadne Hrvatske zbivaju se na liniji selo-grad. U prvom desetljeću Kraljevine SHS / Jugoslavije glavno je financijsko i gospodarsko središte bio Zagreb. Kao privlačno regionalno središte za agrarno prenapučeno Zagorje, Zagreb doživljava demografsku eksploziju od 1921. do 1931. kad ima porast stanovnika za 70 %, povećavši se s oko 102 000 1918. g. na 185 581 stanovnika 1931. godine, a do početka Drugog svjetskog rata udvostručio je broj na oko 210 000 stanovnika.²⁸⁵ Glavnina zagrebačkog gospodarski aktivnog stanovništva je zaposlena u obrtu i industriji, no uz trgovinu, promet i bankarstvo važna su brojna činovnička zanimanja u kojima raste i udio žena. Prema popisu aktivnog stanovništva Savske banovine 1931. g. bilo je 66 124 činovnika i namještenika što je 5 % aktivnog stanovništva.²⁸⁶ Žena činovnica i namještenica u svim gospodarskim granama bilo je 14 136 (21 % činovništva), a najviše u javnim službama i slobodnim zanimanjima, njih 8 292 (gdje su činile 26,5 % tamo zaposlenih).²⁸⁷ U Zagrebu kao urbanom, kulturnom, obrazovnom i jedinom sveučilišnom centru Hrvatske, udio aktivnog građanskog stanovništva raste kao posljedica sazrijevanja kapitalizma. Napose se prestrukturiralo žensko aktivno stanovništvo Zagreba, te se broj žena činovnica (namještenica) više nego utrostručio od 1910. do 1931. g., za više od četiri puta povećao se broj građanskih žena zaposlenih izvan privrede (od 15,9 do 27,6 %), no najviše zaostaju građanske žene zaposlene u privredi (udio im se smanjio s 10 na 5,8 %). Promjena radne i društvene strukture Zagreba od vremena prije Prvog svjetskog rata do 1931. g. uočljiva je kod žena činovnica koje se više zapošljavaju u bankarstvu, trgovini, prometu i industriji, pa samim time više pridonose uzdržavanju obitelji.²⁸⁸ Grad Zagreb je 1931. imao najviše zaposlenih žena u državi, te gotovo polovicu žena zaposlenih na području Savske banovine, bez primarnih djelatnosti. Žene tada čine 44 % ukupne radne snage Zagreba.²⁸⁹ Upravo je mogućnost stručnog i gimnazijskog obrazovanja, te studiranja, otvorila ženama vrata činovničkim zanimanjima nakon Prvog svjetskog rata, napose razvojem državne administracije. Tako se u tercijarnom sektoru žene zapošljavaju kao poštanske službenice,

²⁸⁵ Kolar-Dimitrijević, M., *Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka*, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, IHRPH, Zagreb, 1968., str. 116.

²⁸⁶ Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977., str. 71.

²⁸⁷ *Žena u našem privrednom životu*, Ženski svijet, br. 4, Zagreb, VI 1939., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967., str. 388.

²⁸⁸ Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973., str. 51-53.

²⁸⁹ Isto, str. 57, 59.

telefonistice, tipkačice, tajnice, knjigovotkinje, ne govoreći ovdje o brojnim radnicama u ugostiteljstvu, trgovačkim namještenicama i kućnoj posluži. Obrazovanje kao uvjet prava na izbor plaćenog rada i profesije navodi mlade djevojke, osobito one u gradskim središtima koje su imale tu mogućnost, da u sve većem broju polaze više stručne škole i gimnazije kako bi mogle raditi u obrtu, tradicionalno kao medicinske sestre i primalje, odgajateljice i učiteljice, te u onim muškim nedostižnim profesijama poput pravničke, liječničke, veterinarske, inženjerske, arhitekture, te kao profesorice na fakultetu.

Povezanost školovanja, stjecanja kvalifikacija i profesionalizacije ogleda se i kroz hrvatska ženska profesionalna udruženja između dvaju svjetskih ratova. Ženske organizacije postoje još od druge polovice 19. stoljeća, te su izuzetno brojne one karitativnog i socijalnog karaktera jer su žene smatrale, u skladu s građanskim nazorima, da brigom o djeci, siromašnima, napuštenima i bolesnima ispunjavaju svoju pravu žensku prirodu. One su na taj način kompenzirale nepostojeću organiziranu socijalnu skrb u društvu. Dobrotvorna ženska (gospojinska) društva najviše su osnivana do Prvog svjetskog rata, no pun razvoj raznorodne ženske organizacije (vjerske, feminističke) doživljavaju u međuratnom razdoblju. Žene su tako preko udruga izlazile iz privatne sfere obitelji u javni život. D. Peić-Čaldarović bavila se profesionalnim udruženjima u Hrvatskoj koja su djelovala u međuraću, podijelivši ih na karitativno-stručna i razvijena profesionalna udruženja. Prva, nastala u razdoblju od 1900. do kraja 1920-ih, imaju izražen humanitarni karakter u okviru profesionalnog napredovanja žena, to su: *Gospojinska udruga za naobrazbu i zaradu ženskinja* (1900.), *Klub Domaćica* (1930.), *Udruženje kućne ženske posluge*, *Udruga učiteljica Kraljevina Hrvatske i Slavonije* (1904.), *Ženska udruga za narodno tkivo i vezivo* (Petrinja, 1908.), *Ženska udruga za očuvanje i promicanje hrvatske seljačke umjetnosti i obrta* (Zagreb, 1913.), *Društvo za unapređenje dječje književnosti* (1922.). Druga, nastala od kraja 1920-ih do početka Drugog svjetskog rata, usmjerena su na profesionalnu emancipaciju zaposlenih žena, to su: *Klub likovnih umjetnica* (1927.), *Udruženje univerzitetski obrazovanih žena* (1928.), *Društvo diplomiranih sestara pomoćnica* (1928.), *Udruženje učiteljica gradskih dječjih skloništa* (1933.), *Udruženje učiteljica domaćinskih škola* (1936.), *Društvo hrvatskih književnica* (1936.). Djelovala su mahom u Zagrebu do Drugog svjetskog rata i promicala profesionalizaciju upravo onih djelatnosti koje su žene tradicionalno obavljale u obitelji i društvu, kao što su održavanje i unapređenje domaćinstva, pedagoški i umjetnički rad, te medicinska njega i socijalna skrb.²⁹⁰

²⁹⁰ Peić-Čaldarović, D., *Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941.)*, ČSP, 29, br. 3, Zagreb, 1997., str. 497.

Ona oslikavaju rodnu podjelu rada jer su žene najbrojnije u poslovima vezanima uz vođenje kućanstva, odgoj i obrazovanje, a malobrojne, iako značajne u visokostručnim zanimanjima koja traže završenu gimnaziju i fakultet. Sva su ta udruženja prvotno imala ulogu poboljšati i zaštititi stručne interese određenih profesija, međutim ujedno su imala i šire humanitarno djelovanje gdje su imućnije pripadnice viših klasa pomagale onima nižeg porijekla i statusa, poglavito u svjetlu velikog siromaštva i agrarne krize koja je pogađala većinu stanovništva. Na području domaćinstva uočljivo je raslojavanje na: udruženja služavki (nastaje u Zagrebu 1922. kao Savez služavki, no 1934. mijenja se u Udruženje kućne ženske posluge Kraljevine Jugoslavije) s ciljem zaštite njihovog socijalnog položaja; te udruženja domaćica i učiteljica domaćinskih škola, koje su bile vrlo rasprostranjene kao stručne škole za djevojke, s ciljem vrednovanja i većeg poštovanja rada u domaćinstvu, građanskom ili seoskom.²⁹¹ Udruženja za zaštitu narodnog rukotvorstva iz Petrinje i Zagreba nastojala su očuvati hrvatski vez i ženski ručni rad u tradiciji kućne radinosti, no prije svega poboljšati materijalno stanje žena na selu predstavljanjem i prodajom rukotvorina koje su bile vrlo popularne na međunarodnim izložbama gdje su osvajale nagrade. U Lepoglavi je otvoren čipkarski tečaj, a potom 1936. Banovinska čipkarska škola. Učiteljica Zlata pl. Šufflay tamo je 1919. provela prvo terensko etnografsko istraživanje o čipki. K tome, bila je prva žena zaposlena u muzeju u Hrvatskoj, zagrebačkom Muzeju za umjetnost i obrt 1913. kao asistent za tekstilni rad, te je izdala studiju *Hrvatska narodna čipka u domu i na oltaru* (1918.). U međuraću je čipka bila stalan izvor dodatne zarade za žene lepoglavskoga kraja, a njihovi su radovi na svjetskim izložbama u Parizu i Berlinu osvojili srebrna, zlatna i brončana odličja. To je primjer suradnje žena iz gradova koje su organizirale pothvate i seljačkih žena koje su izrađivale rukotvorine. Pedagoško-prosvjetna udruženja kao jedna od najstarijih ženskih profesionalnih udruženja imala su za cilj podizanje opće razine obrazovanja žena, stručnu naobrazbu odgajateljica i učiteljica i zaštitu njihovih staleških interesa, kao i poticanje književnosti za djecu i omladinu. Umjetnička profesionalna udruženja likovnih umjetnica i književnica bila su usmjerena na promociju profesionalnog i društvenog statusa članica organiziranjem izložbi i predavanja, prezentacijom i objavom književnih djela, okupljanjem autorica radi zaštite njihovih interesa jer su svoju djelatnost obavljale samostalno, izvaninstitucionalno kao dio slobodnih profesija. Sestre pomoćnice, kako su se u međuraću zvale medicinske sestre, objedinjavale su medicinski i socijalni rad. Uloga sestre pomoćnice bila je poduka o bolesti i sprečavanju

²⁹¹ Peić-Čaldarović, D., *Ženska profesionalna udruženja u Hrvatskoj 1918.-1941. godine*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 1996., str. 83-85.

njezinog razvoja, a bolničarke, odnosno zdravstvene njegovateljice briga o njezi bolesnika. Sestre su se bavile zdravstvenim prosvjećivanjem, socijalnom pomoći, prevencijom i pomaganjem bolesnima, zlostavljanima, nemoćnima i siromašnima. Zadatci njihove staleške organizacije bili su zaštita moralnih i socijalnih interesa članova, provođenje dobre organizacije sestrinske službe po socijalno-medicinskim ustanovama i bolnicama, poboljšanje materijalnih i radnih uvjeta, te opća i stručna izobrazba putem specijalističkih i stručnih tečajeva za sestre pomoćnice.²⁹² Profesionalizacija tog tradicionalnog ženskog zanimanja počinje osnivanjem Škole za sestre pomoćnice 1921. u Zagrebu u skladu s modernizacijom sestrinstva, kao jedne od medicinskih profesija, u pravcu socijalne medicine. Prema ideji škole „*zvanje sestre je eminentno žensko zvanje, ono vodi sestru pomoćnicu među narod i među sve one koji trebaju i žele savjeta i pomoći.*“²⁹³ Smatralo se da upravo žene mogu stvoriti odnos povjerenja i bliskosti, posebno kad idu u kućne posjete, pa ih se zvalo imenom. Vanjsko i razlikovno obilježje profesije bila im je poznata uniforma, svijetloplava haljina s bijelom pregačom i kapom za rad u ustanovi i tamnoplava haljina i kaput za terenski rad. Različite visokoobrazovane struke u kojima su žene nastojale napredovati i postići društveni status okupljalo je feminističko Udruženje univerzitetski obrazovanih žena, ujedno član Međunarodne federacije univerzitetski obrazovanih žena. Glavni cilj bila mu je profesionalna i društvena promocija članica, te stvaranje međunarodnih kontakata, a potom i izdavanje publikacija, izrada bibliografije spisateljica, opće kulturno uzdizanje, borba za ravnopravnost žena u društvu da razviju svoje intelektualne sposobnosti. Prve članice „*su bile zagrebačke intelektualke iz bogatih familija, neke doktorice i profesorice. Uglavnom dobro situirane ... Bile su određeno feministkinje, da dobiju pravo glasa, da smiju ići u određena zanimanja*“ (Anica Magašić, profesorica matematike i fizike).²⁹⁴ Žene su se osim u izričito ženskim udruženjima, okupljale i u profesionalnim muško-ženskim udruženjima, ovisno o struci, primjerice kod glazbenih i izvedbenih, kazališnih umjetnosti, šivačko-odjevnih radnika, frizera, daktilografa i stenografa itd. S obzirom na rodnu podjelu udruženja, profesionalizacija se određenih zanimanja u društvu odvijala na drugačiji način za žene i muškarce. Mnoge istaknute žene Hrvatske tog doba nisu bile članice ženskih udruženja svoje profesije, već su se

²⁹² Isto, str. 150-158.

²⁹³ Dugac, Ž., *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Srednja Europa, Zagreb, 2015., str. 7-8.

²⁹⁴ Feldman, A., *Prilog istraživanju ženskih organizacija - Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga: zbornik radova, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987., str. 64.

pojedinačno emancipirale i afirmirale, poput književnica Marije Jurić Zagorke i Ivane Brlić Mažuranić, te slikarica Anke Krizmanić i Nevenke Đorđević.²⁹⁵

Prodor žena u visokostručni profesionalni rad pokazatelj je stupnja praktične emancipacije i u ostalim društvenim područjima, bez obzira na postojeće norme, nepostojanje političkog prava glasa za žene, te druga zakonska ograničenja protiv kojih su se ženska udruženja borila krajem 1930-ih (primjerice ukidanje odredbi o udaji učiteljica). Izniman primjer te emancipacije je činovnica po struci, Katarina Matanović Kulenović, koja 1936. postaje prva žena diplomirana sportska pilotkinja u Hrvatskoj, ujedno i prva padobranka u istočnoj Europi 1938., te prva žena vojna pilotkinja u činu poručnice (1941.-1944.) u sastavu zračnih snaga NDH. Željela je postati profesionalni putnički ili kurirski pilot i letjeti preko oceana. No, kako svjedoči u biografiji, to nije bilo lako: *„I shvatila sam da sam osamljena u svojim nastojanjima. Tadašnje društvo u nas je bilo podijeljeno na muške i ženske poslove. Dok su se u Europi mnoge žene probile kao piloti i svladavale svjetske rekorde u dugom letenju, trajanju i visini leta.“*²⁹⁶ U Aeroklubu Zagreb osnovala je žensku pilotsku sekciju čija je svrha bila propagirati zrakoplovstvo za žene i da im se omogući izobrazba za pilotkinje, jedriličarke, mehaničarke u zrakoplovstvu, u skakanju padobranom, u zrakoplovnoj sanitetskoj službi, kao i da budu pomoćna služba pri zračnom napadu. U Zagrebu je 1939. organizirala prvi ženski aeromiting u Europi na kojem je letjela i skakala padobranom. Tom je prilikom održala predavanje „Žene u avijaciji“ na kojem je istaknula odvažnost svjetskih avijaticarki, čiji su podvizi jednaki onima muških kolega, te ženama uputila poziv u avijaciju: *„Treba samo jednom pokušati kako je to upravo božanstveno letjeti avionom ili jedrilicom visoko gore u azurnom plavetnilu atmosfere, pa da se osjeti neodoljiva želja za daljnje letenje i da se sva posvetite tom divnom i zanosnom športu! ... Uzmite na primjer da treba hitno otpremiti lijekove na neko udaljeno mjesto. Žena avijaticarka sjeda u aeroplan i leti... Ako je ona uz to još i bolničarka, svrha je izvanredno postignuta... Mi žene i djevojke trebamo imati pouzdanje u sebe i samo tako ćemo moći koristiti i surađivati na razvitku naše avijacije!“*²⁹⁷ Ta je nevjerojatno hrabra žena pokazala da je sve moguće, otisnuvši se u nebeske visine ostvarila je nedostižni san svake djevojčice onoga vremena i letom probila stakleni strop društvenih konvencija međuratne Hrvatske.

²⁹⁵ Peić-Čaldarović, D., *Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941.)*, ČSP, 29, br. 3, Zagreb, 1997., str. 501-502.

²⁹⁶ Puhlovski, B., *Katarina na krilima: uspomene prve hrvatske avijaticarke Katarine Kulenović - Matanović*, Tonimir, Varaždinske Toplice, 2000., str. 34.

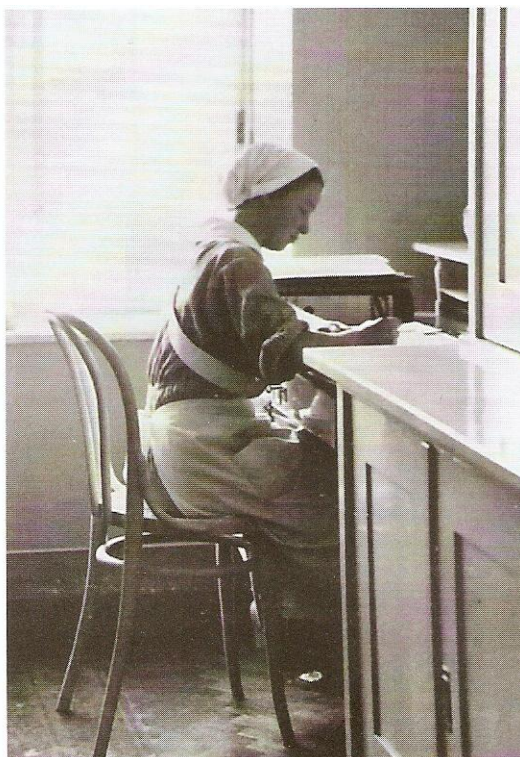
²⁹⁷ Isto, str. 68-70.

Slika 3: Katarina Matanović pokraj Bijelog orla, aeroklupskog aviona

Izvor: Puhlovski, B., 2000., str. 70.

Slika 4: Sestra pomoćnica bavi se administrativnim poslom

Izvor: Dugac, Ž., 2015., slika 31.

8. ZAKLJUČAK

Žene su u zadnjih dvjestotinjak godina dio ukupne radne snage, ali nisu ostvarile jednaka prava na rad, zaposlenje, profesiju, napredovanje i vrednovanje. Pitanje ženskog rada nije samo feministička zadaća, već i svakako organizacije društva, a time i povijesnog istraživanja.

U ovom diplomskom radu prema postojećoj literaturi različitih povijesnih pravaca, a iz perspektive ženske i rodne povijesti (iako nije rad na izvorima) prikazala sam zaposlenost i rad žena središnje i sjeverozapadne Hrvatske u međuratnom razdoblju. Tada žene općenito u Europi, pa tako i Hrvatskoj, u većem broju ulaze u razna zanimanja i polaze sve razine obrazovanja, a u dobrom dijelu zemalja ostvaruju i politička prava, ali ne i jednaka prava na zaposlenje, uvjete rada i plaću. U razmatranoj regiji mogu se bolje nego na razini cijele Hrvatske ili Kraljevine SHS / Jugoslavije uočiti isti procesi, s tom razlikom da oni nisu rezultat jednakog društveno-gospodarskog razvoja kao u ostalim industrijaliziranim zemljama Europe. Naime, osim što 70 % populacije čini seljaštvo i ono je glavna radna snaga osnovne gospodarske grane, poljoprivrede, ovo makroregionalno područje sa Zagrebom kao gravitacijskim centrom pokazuje specifičnosti kojih nema na razini drugih regija Hrvatske ili Kraljevine Jugoslavije. Riječ je o tome da Zagreb kao vodeće financijsko, gospodarsko, kulturno i obrazovno središte u tom razdoblju doživljava demografski porast do oko 200 000 stanovnika, pojačanu urbanizaciju i industrijalizaciju, a da je u regiji, napose Hrvatskom zagorju agrarna prenapučenost toliko velika kao nigdje u ostatku države ili u europskim razmjerima. Te dvije krajnosti obilježavaju kretanje stanovništva, odnosno radne snage na relaciji selo-grad i pokazuju obilježje razvoja gospodarstva, a iz toga se iščitava kretanje i struktura ženske radne snage. Za sagledavanje ženskog rada, važan je odnos s obitelji u kojoj se odvija neplaćeni rad, te odnos između obrazovanja i mogućnosti obavljanja plaćenog rada. Obiteljskopравни položaj žene određuje njezin položaj u društvu, pa i prirodu njezina rada. Upravo su sve ovo elementi diplomskog rada kako bi se mogla razumjeti struktura i kretanje zaposlenosti žena, koje su poslove obavljale i u kojim su zanimanjima mogle ostvariti profesiju i napredovanje.

Žene koje su činile radnu snagu u međuratnom razdoblju, rođene okvirno između 1890.-1900. do početka 1920., obrazovane su prema austrougarskom sustavu. Reforme srednjoškolskog obrazovanja krajem 19. st. pokazale su potrebu za stručno osposobljenom radnom snagom, pa je jednako velik broj učenika bio u šegrtskim školama i gimnazijama.

Djevojke srednjih staleža najdalje su išle u više djevojačke škole (8 god.), a s reformama su dobile priliku pohađati stručne škole i prvu državnu žensku gimnaziju čime im se otvorio put u činovnička zanimanja i upis na studij. Iako su djevojke sve brojnije, broj škola (učiteljske, škole za primalje, stručne za domaćice, obrt, industriju i trgovinu) još je nedovoljan s obzirom na društvene i ekonomske potrebe. U ženskom Liceju djevojke su najviše birale pedagoški smjer kako bi radile kao učiteljice, a najmanji je bio udio prirodoslovno-matematičkih predmeta što je zanimljivo jer su prve diplomirane studentice na Sveučilištu u Zagrebu bile gotovo jednako zastupljene u prirodnim i društvenim znanostima. Nakon Prvog svjetskog rata ne samo da se povećao broj fakulteta, koji primaju i žene, nego je do kraja međuraća broj studentica porastao s 5-7 % na 24 %. Najviše ih je bilo u pedagoškom usmjerenju, a gotovo neznatno na veterini ili tehnici. Mogućnosti obrazovanja za žene prate trend kao i u Europi, pa iako prvo i značajno emancipatorsko područje, obrazovanje je izrazito rodno obilježeno s obzirom na vrste škola i programsko usmjerenje za djevojke, te ispunjavanje uvriježenih uloga koje društvo time očekuje od žena. Obavezno osnovno četverogodišnje školovanje važno je za pad stope nepismenosti seljačke djece. Sve do 1921. nepismenost stanovništva pala je na oko 40 %, no odonda se pokazalo da nepismenost u međuraću zapravo raste, naročito 1930-ih zbog nedovoljno razvijene mreže škola s obzirom na porast broja djece školskih obveznika. To se posebno odnosi na žensku djecu sa sela koja rjeđe idu u školu, a djevojčice obično ne idu dalje na školovanje ni nakon niže pučke škole. Žene na selu u središnjoj Hrvatskoj su dvostruko više nepismene od muškaraca, a ukupno je u tom razdoblju prema popisu stanovništva bilo nepismeno oko 40 % žena. Kapitalizam je sila koja je potaknula veće zapošljavanje žena, pa su tako s jedne strane žene (iako malobrojne, broj im sve više raste u međuraću) koje se mogu bolje stručno ili visoko obrazovati i ostvariti profesiju, s druge je strane većina žena s nižim osnovnim obrazovanjem ili su nepismene i one bez kvalifikacija postaju pogonska snaga nekih industrija i gospodarskih djelatnosti.

Njihov položaj u društvu određuje nepostojanje političkog prava glasa, te podređenost muževnoj vlasti u obitelji. Iz tog osnovnog principa muža kao glave kuće proizlaze i ostala ograničenja koja se reflektiraju na žene u društvu i na poslu. Položaj žene u obitelji u biti je njezino najvažnije društveno i statusno određenje, bez obzira kojem društvenom sloju pripada. Prema tada važećem Općem građanskom zakoniku materijalne terete braka snosi samo muž i dužan je ženu pristojno uzdržavati prema svojoj imovini. Društvo je u međuratnom razdoblju u Hrvatskoj namijenilo ženi da prije svega bude supruga i majka, a muškarcu da bude hranitelj obitelji i glavni upravitelj. Taj se odnos ogleda u principu „muževljeve vlasti“, tj.

njegovoj moći odlučivanja i upravljanja u braku, a žena ga je bila dužna slušati i o njem je ovisila ekonomski. Iako prema zakonu žena ima potpunu poslovnu sposobnost, udanoj ženi ograničavala se sloboda da vrši samostalno zanimanje jer se smatralo da je to nespojivo sa zadaćom i dužnostima žene u braku i obitelji ako se želi postići smisao braka. Iz ovakvog stava žene su pri zapošljavanju i u drugim radnim pravima imale brojna ograničenja. Tako im je zakonom 1929. dopušteno da budu odvjetnice, ali im je zabranjeno da budu sutkinje. Visokoobrazovanim i kvalificiranim ženama priječeno je materijalno i statusno napredovanje, pa su u mnogim državnim institucijama vršile drugorazredne poslove (telefonistica, daktilografkinja, blagajnica) ili je za određene razine obrazovanja postojao ograničen broj radnih mjesta stoga nisu obavljale zanimanja za koja su se školovale. Činovnice u državnoj službi udane također za činovnika imale su upola manji osobni dodatak na skupoću, a zbog činjenice da su udane, žene u javnim službama nakon ekonomske krize pogađale su mjere štednje tako što im se oduzimao jedan dio plaće, pa ih se zapravo primoravalo da se ne udaju ili da se rastaju kako bi imale cijeli iznos plaće, odnosno davalo im se do znanja da su nepoželjne u javnoj službi. Slično je bilo s odredbama za učiteljice koje su da bi se udale i vršile svoje zanimanje trebale tražiti posebne dozvole, a u drugoj su polovici 1930-ih godina otpuštane iz službe zbog nezaposlenosti učitelja koji su na taj način imali pravo prednosti. Udana žena koja radi u javnoj službi tako je vrijedila upola manje od zaposlenog muškarca. Karijera se smatrala poželjnom za neudane žene, a brak je još uvijek značio odreknuće od službe premda je društvena i ekonomska stvarnost pobijala takve nazore i žene su sve više radile iz potrebe, a ne luksuza. Žene 1931. čine 21 % činovništva, a najviše ih je (26,5 %) u javnim službama i slobodnim zanimanjima. U Zagrebu se broj činovnica povećao tri puta (1910. – 1931.), a za više od četiri puta povećao se broj građanskih žena zaposlenih izvan gospodarstva (27,6 %), no prepolovio se udio (5,8 %) građanskih žena zaposlenih u gospodarstvu. Zagreb je 1931. imao najviše zaposlenih žena u državi, gotovo polovicu žena zaposlenih na području Savske banovine, bez primarnih djelatnosti, te žene tada čine 44 % ukupne radne snage Zagreba. Prestrukturiranje radne snage u njemu se nakon Prvog svjetskog rata dogodilo zbog reforma obrazovanja i razvoja državne administracije. To se odrazilo i na profesionalizaciju do tada tradicionalno ženskih zanimanja s područja unapređenja domaćinstva, pedagoškog i umjetničkog rada, te medicinske njege i socijalne skrbi. Brojna profesionalna ženska udruženja imala su ulogu poboljšati i zaštititi stručne interese određenih profesija, kao i šire humanitarno djelovanje.

Većina žena živi i radi na selu unutar seljačkih gospodarstava. Njihov je položaj u obitelji određen radnom svakodnevicom, koja je jednako fizički zahtjevna za žene i muškarce, te vlasništvom nad zemljom i moći odlučivanja koje nosi muž kao glava kuće. U središnjoj i sjeverozapadnoj Hrvatskoj žene su u seljačkim obiteljima imale pravo uživanja, ali ne i nasljeđivanja nekretnina, što je pripadalo djeci ili rodbini po muškoj liniji. One su u brak unosile miraz koji uz opremu sve češće podrazumijeva česticu zemlje i novčanu isplatu. Jednako nasljeđivanje ženske i muške djece prema zakonu vodilo bi usitnjavanju seljačkog posjeda, uništavanju obitelji kao ekonomske zajednice i pauperizaciji sela, stoga su se žene kod ostavina najčešće odricale svog zakonskog dijela u korist braće. Djevojčice nakon pučke škole obično nisu išle dalje na školovanje, a zbog potreba za novcem i kako bi si zaradile za miraz i udaju, one kao mlade djevojke bez kvalifikacija i sredstava odlaze u službu, najčešće kao sluškinje, na rad na poljoprivredna dobra ili u industrijske pogone, ponajviše tekstilne industrije rasprostranjene u toj regiji. Posebno je težak bio položaj udovica na selu jer se da bi ostale na imanju i podigle svoju djecu nisu se ponovno udavale, a time je njihovo radno opterećenje postalo dvostruko, vodile su gospodarstvo čiji su vlasnici djeca i obavljale sve poslove, ženske u kućanstvu i muške vezane za zemlju i javne poslove. Organizacija rada i podjela radnih uloga bila je stabilna kroz duže vrijeme jer je seljačka obitelj bila životna i proizvodna zajednica čija se struktura u tom međuratnom periodu prilagođavala novim gospodarskim uvjetima, a promjene su bile vidljive u sve češćem ulasku žena u sferu muških poslova, dok je obratno bilo samo iznimno. Iako su žene vodile gospodarstvo u odsutnosti muža, zarađivale prodajom robe iz svoje domene poslova, ipak je ženski rad na selu, uz to što je neplaćen, manje vrednovan. Poljoprivreda ima spor porast proizvodnosti rada, samim time i sporiji rast BDP-a, a većina žena radila je upravo unutar seljačkih obitelji, pa proizlazi da je njihova proizvodnost slaba. Tu je i velika agrarna prenapučenost kao skrivena nezaposlenost, dakle onaj dio stanovništva koji ima marginalnu proizvodnost rada jednaku nuli u nepromijenjenim uvjetima, odnosno njihovo je sudjelovanje u nacionalnom dohotku bilo onoliko koliko i potrošnja onog što su sami proizveli. Kako su seljačke žene osim poljoprivrede imale mali izbor poslova za zaradu, proizlazi da je vrijednost ženskog rada na selu u tim uvjetima viška agrarnog stanovništva ekonomski gledano jednaka nuli. Upravo je temeljem njihovog rada i muke Stjepan Radić tražio da se i njima prizna pravo glasa. Ni statistike ih ne bilježe kao ekonomski samostalne osobe kad se popisuju glave kućanstava, a preko polovice poljoprivrednog stanovništva radilo je bez ikakve novčane naknade, u što se svakako ubrajaju seljačke žene. I osiguranja su izostavljala poljoprivredu iz podataka o zaposlenima, tako da je rad seljačkih žena službeno nevidljiv.

Zaposlenost žena u međuratnom razdoblju bilježi stalan porast dok je kod muške radne snage kretanje zaposlenosti trpjelo puno veće oscilacije zbog poremećaja uzrokovanih velikom svjetskom gospodarskom krizom. Ona je zahvatila industriju 1931. – 1934. s time da je naznaka krize bilo već 1930. s povećanjem ženske i smanjenjem muške radne snage. Ovime se tumači pojam krize kao opće društvene pojave premda ona za žene ima sasvim suprotno značenje. Kriza prvenstveno znači strmoglavi pad zaposlenosti muške radne snage koja je puno brojnija, u odnosu na žene 3:1, pa ona pokazuje ukupni trend kretanja zaposlenih. Indikativno je i da se udio žena među zaposlenima povećava u vrijeme gospodarskih depresija, a opada za vrijeme konjunktura. Taj se proces opaža od Prvog svjetskog rata i pojavljuje se do kraja međuraća. Polagan, ali konstantan porast zaposlenih žena počeo je kao posljedica ekonomskog i industrijskog razvoja još prije Prvog svjetskog rata (1913. ima 10 % osiguranica Hrvatske i Slavonije) i već tijekom rata udio im je porastao na 25,9 % 1917. zbog nedostatka muške radne snage. Krajem rata 1918. ih je 22,4 %, da bi im udio opao na 18 % 1920. u poslijeratnoj konjunkturi (1919. – 1924.), zatim je porastao (1925. – 1928.) na 23 %. U idućem desetljeću još se više povećavao udio osigurane ženske radne snage, s 25 % 1929. na 32 % 1935. kad je dosegnuo vrhunac u međuraću. Nakon toga udio se kreće oko 31 % do kraja 1930-ih jer je nakon „krize“ došlo do otpuštanja žena, pa od 1929. do 1939. prosječno ima 30 % ženske osigurane radne snage u Savskoj banovini. U tom razdoblju broj zaposlenih žena povećao se za 35 %, a u zagrebačkom okružnom uredu čak za 62 %. Tako visoki udio zaposlenih žena Savske banovine, a za zagrebačko područje oko 37-38 %, blizak je razvijenim zapadnoeuropskim zemljama što je značajno premašivalo jugoslavenski prosjek (26 % zaposlenih žena). One su tražene zbog niže nadnice, slabijih kvalifikacija i veće mogućnosti eksploatacije, tzv. racionalizacije. Kroz međuratno razdoblje na području uže Hrvatske (Savske banovine) broj se osigurane ženske radne snage povećao za više od četiri puta, a u apsolutnim iznosima zaposlenih je žena 1931. bilo 83 533 (popis), te 1939. 102 583 (procjena). Žene su prema popisu 1931. činile 32 % radništva, i tada ih je u I. djelatnostima bilo 42,9 %, u II. 19,9 %, te 35 % u III. djelatnostima. U najvećem su broju radile kao nadničarke u poljoprivredi, kućne pomoćnice i tekstilne radnice. U osiguranom radništvu sjeverozapadne Hrvatske 1931. zaposlenih je žena bilo 33 %, a 1939. 36,8 % radne snage te regije, u kojoj je bilo i najviše aktivnog ženskog stanovništva, gotovo polovica Savske banovine. Samo u zagrebačkom području radila je jedna četvrtina svih radnica Savske banovine, a čak ih je 40 % radilo u III. djelatnostima (kućne pomoćnice, namještenice i činovnice). U razdoblju od 1932. do 1939. daleko najveći udio osiguranica bio je u kućnoj posluzi (40,5 %), potom u tekstilnoj industriji i konfekciji (23 %), ugostiteljstvu (5,8 %),

trgovini (5,5 %), prehrambenoj industriji (3 %), a porast su bilježile u kemijskoj i industriji kože, granama lake industrije koje su 1930-ih ostvarivale rast. Prema udjelima u granama gospodarstva 1938. g., žena je u tekstilnoj industriji bilo 56 % i ni u jednoj drugoj grani nije zaposlenost žena bila tako velika kao u tekstilno-konfekcijskoj, u papirnoj 50 %, po 32 % u kožnoj i kemijskoj industriji, 27 % u prehrambenoj. U kućnoj posluži bilo je 99 % žena, no ta se djelatnost ubrajala u vangospodarske. Po broju radnika tekstilna industrija i konfekcija zapošljavala je gotovo jednak broj radnika kao najviše razvijena privredna grana uže Hrvatske, drvna industrija. Mahom nekvalificirani i mladi, oni rade u obje najniže plaćene gospodarske grane s tom razlikom da je drvna dominantno muška i orijentirana na izvoz, a tekstilna je dominantno ženska i orijentirana na domaće tržište. Iz toga proizlazi rodna i regionalna podjela radne snage dviju najvažnijih industrijskih grana Hrvatske u međuraću. Gospodarska kriza i otpuštanje radnika zapravo pogađa izвозno orijentiranu drvenu industriju i muške radnike, a tekstilna industrija bilježi porast proizvodnje i zaposlenosti, prvenstveno žena. Stoga je relativno tumačenje krize jer za žene ona znači priliku za ulazak u svijet plaćenoga rada i industrijske proizvodnje. Na prostoru središnje i sjeverozapadne Hrvatske, od Karlovca do Čakovca, polukvalificirano i nekvalificirano tekstilno radništvo činile su mlade seljanke koje su radile za najnižu nadnicu što je cijeloj grani omogućavalo veliki profit. Iz te regije mlade žene u ogromnom broju odlaze u kućnu poslužu u gradove, napose Zagreb. Među osiguranicama Savske banovine, kućne su pomoćnice bile na prvom mjestu, a u ukupnom radništvu odmah iza radništva drvne i tekstilne industrije. U Savskoj je banovini bilo najviše kućnih pomoćnica u Jugoslaviji, osobito na zagrebačkom području gdje su činile 80 % kućnih pomoćnica sjeverozapadne Hrvatske. Mlade seljanke zbog socijalne selekcije kao manje pismene, obrazovane i nekvalificirane, bez sredstava i zemlje, prisiljene da zarade novac u uvjetima koji im daju malo izbora, odlaze raditi jedine poslove koji im se nude nastavljajući tako tradicionalne kućanske ili tzv. ženske poslove za najnižu moguću zaradu u lošim higijenskim i radnim uvjetima. Njihov je položaj u zaposlenju, čak i u industriji, bio nesigurniji i nestalniji nego položaj radnika, socijalno osiguranog, a često i kvalificiranog. Bez mogućnosti stjecanja kvalifikacija, one rade kao nestručna i priučena radna snaga kako bi zaradile za udaju ili skrbile za obitelj. Uključivanje žena u plaćenu radnu snagu neminovan je proces kojim je ženski rad postao vrednovan i javan. S ekonomskim promjenama i obrazovnim (ne)mogućnostima žene su u međuraću u središnjoj Hrvatskoj postale značajan faktor ukupne radne snage. Razumijevanje ovih procesa polazište je za rasvjetljavanje pitanja u kojoj mjeri zaposlenje i obrazovanje oslobađa žene, koji su zahtjevi ostvareni, a koji su još ostali nedostižni u ostvarivanju jednakog prava na rad.

9. BIBLIOGRAFIJA

1. Batinić, Š., *Hrvatski školski sustav u XX. stoljeću*, Anali za povijest odgoja, vol. 2, Zagreb, 2003.
2. Bićanić, R., *Ekonomska podloga hrvatskog pitanja*, Dom i svijet / Ekonomski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2004.
3. Bićanić, R., *Kako živi narod*, I (pretisak iz 1936.) i II (pretisak iz 1939.) Globus, Zagreb, 1996.
4. Blasin, B., Marković, I., *Ženski vodič kroz Zagreb*, Meandarmedia, Zagreb, 2006.
5. Boban, B., „*Materinsko carstvo*“. *Zalaganje Stjepana Radića za žensko pravo glasa i ravnopravan položaj u društvu*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004.
6. Božić, A., *Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas*, doktorska rasprava, Beogradski univerzitet, Pravni fakultet, Beograd, 1939.
7. Canning, K., *Gender History in Practice: Historical Perspectives on Bodies, Class and Citizenship*, Cornell University Press, New York, 2006.
8. Dugac, Ž., *O sestrama, siromašnima i bolesnima: Slike socijalne i zdravstvene povijesti međuratnog Zagreba*, Srednja Europa, Zagreb, 2015.
9. Dumbović, I., *Razvoj školstva u Hrvatskoj*, Zbornik radova, Institut za pedagogijska istraživanja, Zagreb, 1991.
10. Đuranović-Janda, S., *Žena u radnom odnosu*, Naprijed, Zagreb, 1960.
11. Eisner, B., *Privatno-pravni položaj žene po današnjem pravu Jugoslavije i njegovo uređenje u jedinstvenom Građanskom zakoniku za Jugoslaviju*, Spomenica Mauroviću o njegovoj šestogodišnjici, Štamparija Globus, Beograd, 1934.
12. Erent-Sunko, Z., *Pravni položaj žene kroz povijest i suvremeno europsko obiteljsko pravo*, Pravni fakultet, Zagreb, 2004.
13. Erlich Stein, V., *Porodica u transformaciji: studija u tri stotine jugoslavenskih sela*, Naprijed, Zagreb, 1964.
14. Feldman, A., *Posljednjih tisuću godina: povijest žena – ženska povijest – kulturna povijest*, Otium 7-8, 1999.-2000., Zagreb
15. Feldman, A., *Prilog istraživanju ženskih organizacija - Udruženje univerzitetski obrazovanih žena*, Žena i društvo - kultiviranje dijaloga: zbornik radova, Sociološko društvo Hrvatske, Zagreb, 1987.

16. Gaćina Škalamera, S., *Dinamika razvoja osnovnih i srednjih škola u Hrvatskoj od 1900. do 1940.*, Anali za povijest odgoja, vol. 3, Zagreb, 2004.
17. Gjukić, M., *O privrednoj aktivnosti žena Jugoslavije od 1918 –1953. godine*, Ekonomski pregled, 5, br. 12, Zagreb, 1954.
18. Grandits, H., *Obitelj i socijalne promjene u hrvatskim selima (18.-20. st.)*, FF press, Zagreb, 2012.
19. Gross, M., „Nevidljive“ žene, Erasmus: časopis za kulturu demokracije, god I, br. 3, Zagreb, 1993.
20. Hays, M., „Valjane majke“ i „blage kćeri“. *Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća*, Otium 4/1-2, Zagreb, 1996.
21. Iveljić, I., *Očevi i sinovi. Privredna elita Zagreba u drugoj polovici 19. stoljeća*, Leykam international, Zagreb, 2007.
22. Kolar-Dimitrijević, M., *O socijalnoj strukturi radništva Hrvatske u razdoblju između dva rata*, ČSP, 2, br. 1, Zagreb, 1970.
23. Kolar-Dimitrijević, M., *Obrisi strukture radničke klase međuratnog razdoblja u svjetlu privrednog razvitka*, Revolucionarni radnički pokret u Zagrebu između dva svjetska rata, IHRPH, Zagreb, 1968.
24. Kolar-Dimitrijević, M., *Položaj i struktura radničke klase sjeverne Hrvatske (Savske banovine) od 1929. do 1939. godine*, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Zagreb, 1977.
25. Kolar-Dimitrijević, M., *Privredna kretanja, zaposlenost i nezaposlenost radništva Savske banovine 1929.-1939.*, Povijesni prilozi (Zbornik radova IHRPH), 3, br. 1, 1984., Zagreb
26. Kolar-Dimitrijević, M., *Radni slojevi Zagreba od 1918. do 1931.*, IHRPH, Zagreb, 1973.
27. Leček, S., *Seljačka obitelj u sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Srednja Europa, Zagreb, 2003.
28. Leček, S., *Seljačko domaćinstvo i ekonomija: novi modeli historijskog istraživanja*, Radovi - Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, vol. 27, br. 1, Zagreb, 1994.
29. Luetić, T., *Prve studentice Mudroslovnog fakulteta kr. Sveučilišta Franje Josipa I. u Zagrebu*, Povijesni prilozi, sv. 22, Zagreb, 2002.
30. Milčec, Z., *Pozdrav iz Zagreba: stare razglednice na nove adrese*, Mladost, Zagreb, 1986.

31. Mirković, M., *Ekonomska historija Jugoslavije*, II, Rijeka-Pula, 1985.
32. Ograjšek Gorenjak, I., „On uči, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje“. *Pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. stoljeća*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004.
33. Ograjšek Gorenjak, I., *Opasne iluzije. Rodni stereotipi u međuratnoj Jugoslaviji*, Srednja Europa, Zagreb, 2014.
34. Ograjšek Gorenjak, I., *Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu*, Povijest u nastavi, vol. IV, br. 8 (2), Zagreb, 2006.
35. Peić Čaldarović, D., „Ženska posla“ između obitelji i profesije (*Profesionalna djelatnost žena u Hrvatskoj 1918. – 1941. u društveno-ekonomskom kontekstu*), Otium 7-8, 1999.-2000., Zagreb
36. Peić-Čaldarović, D., *Osnovne karakteristike profesionalne djelatnosti žena u Hrvatskoj između dvaju svjetskih ratova (1918. – 1941.)*, ČSP, 29, br. 3, Zagreb, 1997.
37. Peić-Čaldarović, D., *Ženska profesionalna udruženja u Hrvatskoj 1918.-1941. godine*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Zagreb, 1996.
38. *Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj*, Franković, D. (ur.), PKZ, Zagreb, 1958.
39. Prokop, A., *Žene u javnoj službi*, Ženski svijet, br. 7-9, XI 1939., u *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967.
40. Prokop-Kulenović, A., *Ravnopravnost žene, brak i porodica po Ustavu FNRJ*, AFŽ, Zagreb, 1946.
41. Puhlovski, B., *Katarina na krilima: uspomene prve hrvatske avijatičarke Katarine Kulenović - Matanović*, Tonimir, Varaždinske Toplice, 2000.
42. Scott, J. W., *Rod i politika povijesti*, Ženska infoteka, Zagreb, 2003.
43. Steinman, Z., *Obavezno školovanje u SR Hrvatskoj*, ŠK, Zagreb, 1964.
44. Steinman, Z., *Visoko školstvo u NR Hrvatskoj*, Zavod za statistiku NR Hrvatske, Zagreb, 1956.
45. Stipetić, V., *Dva stoljeća razvoja hrvatskoga gospodarstva (1820.-2005.)*, HAZU, Zagreb, 2012.
46. Stipetić, V., *Gospodarstvo Hrvatske 1919. - 1940.*, Rad HAZU, 495, Zagreb, 2006.
47. Šilović-Karić, D., *Domaće ognjište – prvi ženski list u Hrvatskoj*, Žene u Hrvatskoj. Ženska i kulturna povijest, Feldman, A. (ur.), Ženska infoteka, Zagreb, 2004.
48. Šimončić-Bobetko, Z., *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1918. - 1941.*, I, AGM, Zagreb, 1997.

49. Šimončić-Bobetko, Z., *Gospodarstvene prilike u sjevernoj Hrvatskoj u godinama poslije prvoga svjetskog rata*, ČSP, 22 (3), Zagreb, 1990.
50. Šimončić-Bobetko, Z., *Industrija Hrvatske 1918. do 1941. godine*, AGM, Zagreb, 2005.
51. Šimončić-Bobetko, Z., *Karakteristike ekonomskog razvoja u Hrvatskoj u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 7 (1), Zagreb, 1980.
52. Šimunčić, Z., *Osnovne karakteristike industrijskog razvitka na području Hrvatske u međuratnom razdoblju (1918-1941)*, Acta historico-oeconomica Iugoslaviae, vol. 1, Zagreb, 1974.
53. Ujaković, B., *Udžbenici za opismenjavanje odraslih u prvoj polovici XX. stoljeća*, Anali za povijest odgoja, vol. 2, Zagreb, 2003.
54. Voldman, D., Sylvie SCHWEITZER, *Les femmes ont toujours travaillé. Une histoire du travail des femmes aux XIXe et XXe siècles*, Odile Jacob, Paris, 2002. Clio. Histoire, femmes et sociétés, 21 (2005.), <http://clio.revues.org/1496>
55. Werk, H., *O razrešivosti braka, i o sudjenju u bračnim sporovima*, Nova Evropa, br. 9, 1929., Zagreb
56. *Zakonska osnova o celibatu učiteljica*, <http://dnc.nsk.hr/DataServices/ImageView.aspx?id=0b48104b-5f6a-4080-bda7-942d57b6221c>.
57. *Žene Hrvatske u radničkom pokretu do aprila 1941.*, knj. 3, Konferencija za društvenu aktivnost žena Hrvatske, Zagreb, 1967.
58. Župan, D., „Uzor djevojke“: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st., Časopis za suvremenu hrvatsku povijest, god. 33, br. 2, Zagreb, 2001.